

КОСОВСКА ТРАДИЦИЈА ИСТОРИЈСКА И УМЕТНИЧКА ДИМЕНЗИЈА

СОНОВАНСКА ВАНДЕРНА

СОЛОБАНСКА ВИБЕЊА 9

НОВИ ПАЗАР
1990.

Радован Самарџић
КОСОВСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ СРБА

Света Лукић
ИСТОРИЈА, МИТ И ЛИКОВНИ ДОЖИВЉАЈ КОСОВА

Војислав Максимовић
КОСОВО КАО ИНСПИРАЦИЈА СРПСКИХ ПЈЕСНИКА ИЗ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (ДО 1918. ГОДИНЕ)

Мирјана Детелић
ЕПСКО ПОЉЕ КОСОВО ИЗМЕЂУ НЕБА И ЗЕМЉЕ

Мирослав Савићевић
ОД ИЗВОРА ДО ПРИВИДА
(О неким изворима романа Прича о косовском боју)

Бошко Бојовић
НАСТАНАК КОСОВСКЕ ИДЕЈЕ У ПРВИМ
ПОСТ-КОСОВСКИМ КЊИЖЕВНО-ХАГИОГРАФСКИМ
СПИСИМА

Бошко Бојовић
ГЕНЕЗА КОСОВСКЕ ИДЕЈЕ У ПРВИМ ПОСТ-КОСОВСКИМ
КЊИЖЕВНО-ИСТОРИЈСКИМ СПИСИМА

Тиодор Росић
ПОЕЗИЈА КОСОВСКОГ ЕГЗОДУСА

Драгомир Брајковић
КОСОВСКЕ ПЕСМЕ И ДУХ ХРИШЋАНСТВА

Расим Муминовић
ПОВИЈЕСНО ДОГАЂАЊЕ И ПОЛИТИКА

Ђорђе Јањић
СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР И МОДЕЛИ ХРИШЋАНСКОГ
СВЕТИТЕЉСТВА

Јашар Реџепагић
О КОСОВСКОМ ПЕДАГОШКО-ПРОСВЕТНОМ НАСЛЕЂУ
У XIII И XIV СТОЛЕЂУ

Ратко Пековић
СПОРОВИ ОКО КОСОВСКОГ МИТА И КОСОВСКОГ
ОПРЕДЕЉЕЊА

КОСОВСКО ОПРЕДЕЉЕЊЕ СРБА

У два последња светска рата српски народ се борио, више него иједан од малих народа, на страни победника; непосредно пре тога, у балканским ратовима, он је уништио турско царство и задржао Бугаре на путевима њиховог продора. После свега, Срби су најстроже кажњени: одлуком великих сила, коју су свесрдно прихватили други Југословени, том народу је одузето све што је постигао током своје борбе за уједињење, а и она територија која му је призната убрзо је стављена под старатељство. Враћање Срба у положај у коме су се налазили пре сто година праћено је свеопштом грдњом коју су можда још само Немци поднели. У стању исцрпљености и малаксалости, Срби су сва решења примали с равнодушношћу, својственом народима који су испунили свој животни век. Они су чак поднели увреду да се са Косова и из Метохије, средишњих земаља њихове некадашње цивилизације, уз примену најбезочније силе изагнају остаци српског живља. Али, управо ту се догодио прелом. Слично свима онима који су се принудно привикли на то да стално губе, Срби су почели долазити себи са закашњењем, кад су одређене ствари већ постале чињенице. Ипак, свест им се стала преображавати.

Зашто је косовска увреда, у низу других, покренула Србе на отпор? Да ли је у питању случај, нимало редак као повод наглим изливима до тада спутаване друштвене енергије, или је реч о појави која има дубље значење и која је трајно укоренена у бићу једног народа? Заиста, косовско опредељење најдубље је усечена црта која обележава заједнички карактер Срба. Ако се том народу, као што се више пута хтело, из његове историјске свести силом избаци предање о Косову, то неће више бити исти народ. Он ће остати духовни богаљ. Чини се, међутим, да је корење српске самосвести толико, расплићући се, урасло у косовско тле да ће, и после најдубљег преоравања, понека жилица ипак надживети то потоње зло и избацити нове изданке.

Пепео неколико векова прекрио је она скрбна времена кад је косовско предање пустило клицу живота и кад су Срби то предање узели као садржину свога историјског опредељења.

Срби су дочекали Турке као народ духовно зрео и у том погледу у знатној мери уједначен. У епохи Немањића, с делом св. Саве у темељима те појаве, у Србији је остварено јединство државе, цркве и народа. Сталешка подела није омела Србе да као целина постану народ изузетно побожан, привржен начелима хришћанске етике, не само благодаран него и поносан што ужива заштиту раније уведених друштвених уредби и нових прописа државног закона. Скептици ће рећи да је то представа коју су Срби о себи стекли у касније време, кад су већ пали под турску власт, па им је још остала црква да их поучава о оном што је било и шта им у невољи, како би опстали, ваља чинити. Као народ који се већ образовао, који је стекао одређену самосвест и о себи суди према наслеђеној традицији, Срби су показали своју вредност управо у току турских освајања.

Док су се друге земље југоисточне Европе, махом без већег и дужег отпора, потчињавале источном освајачу, још 1371. упутила се Турцима у сусрет моћна војска српских земаљских господара и, на Марици, вероватно на превару, изгинула. Највећи затор задесио је Србе 1389. на пољу Косову, где је на разбојишту остао сигурно најбољи део њиховог војничког племства а и где се њихова историја на двоје преломила. Али, они су наставили отпор који је, с мањим прекидима, трајао до погибије њиховог последњег деспота, Павла Бакића, 1537. године. Убрзо, 1541. пао је Турцима у руке Будим с већим делом Угарске Краљевине. Срби су се најзад нашли у границама горостасног царства Османовића. Ако је тај народ и захватило клонуће, пад у ону малодушност и безнадежност из којих нема повратка није био ни општи нити је дуже трајао. Без звезде водиље, Срби ни тада нису могли да опстоје: они који су ту трептаву светлост губили на видику осипали су се и утапали у друге. Својим очуваним језгром Срби се нису одрицали стваралачког односа према историји и будућем животу: одржавали су и обнављали култове својих светих владара и архиепископа и, упоредо с тим, називали царевима вође својих буна и устанака; почетком педесетих година XVI века стали су на страну Мехмед-паше Соколовића и пресудно олакшали Турцима узимање Баната, да би затим, 1594. кад је војску повео на ћесара љути Арбанас Синан-паша, заправо у тим крајевима дигли једну од највећих буна у својој историји; буна је у крви угушена, мошти духовног оца неукротивог народа спаљене су на Врачару, али су преживели устаници, ипак, остали под оружјем да би себи могли изабрати најбољег господара; осудивши себе на самосталан живот, Срби су, поврх тога, без престанка некуд селили и, свуда потребни и свуда нерадо гледани, остајали у туђој средини док им се свест, одасвуд потискивана, не би умртвила негде на дну бића.

Догодило се, у ствари, то да је српски народ рано остао без свога племства, које је највећма уништено у одсудним биткама 1371. и 1389. године; племство се потом обнављало успоном појединаца из доњих слојева, јер је непрекидни рат тако

захтевао, али је и оно домало пропадало. Кад су Турци почели запоседати царство Немањића, Срби су се, узети као целина, запутили ка временима највеће неизвесности, погођени претрпљеним сломом, али и поред тога неокрњене свести о својој припадности и свим духовним предностима своје заједнице. Царство Немањића је, после 1371. и 1389. године, још дуги низ деценија наставило свој живот у борбама српског народа против Турака. Прекида између две епохе није било. Не само у свету идеја него и у многим уредбама и установама, српско царство није докраја сломљено. Кад год је могао, српски народ се није одвајао од свога наслеђеног бића и оних општих моралних начела и правила владања у свакидашњем животу које је стекао у држави Немањића. Вредности онога што је некада примљено и развијено потврђене су непрекинутим очувањем истих народних особина и у турским временима. Више од тога, под притиском превеликих искушења, самосвест српског народа постала је само живља и садржајнија. Све више у средишту збивања, од којих је зависио његов опстанак, он се показао историјски одговорним и на тај начин што је имао храбрости да преузме ону баштину која је била дело некадашњих владара и њихове властеле. Он није припремао будућност без ослонца на историју. Сматрао се носиоцем једне велике и преозбиљне улоге: да, притиснут захтевима некадашње славе, одговорно изнесе то бreme до тренутка кад ће се поново остварити слободан живот. Борећи се, народ је склапао своју усмену хронику, и њен садржај, смисао и поруке затварао, да би се сачували, у стихове. Узносио је велика дела и кудио мане некадашњих владара и велможа, а затим - свестан да управо они, у његово име, продужавају историју - хвалио подвиге ускока и хајдука који су недавно изишли на сцену из редова пука.

Епско песништво код Срба има значење историје због тога што је настало због моралне поуке. Историја има своју истину, али је она бар некад била, а морала би то и остати, огледало човекових мана и врлина, доказ шта му је ваљало, а шта није било мудро нити достојно чинити, упут за понашање и владара и самога пука, пример кобних људских огрешења о божји закон и људске обичаје, и др. Безимени творци српског епоса успоставили су, према својим схватањима, целину историје свог народа, тако што су истакли величину и блесак епохе Немањића, која се мора обновити, али су у сутону те епохе ипак нашли оне силе које су водиле расулу и слому. Овакав однос према историји сведочи о највећој одговорности народа према улози коју је преузимао: он је имао да обнови царство, али је то могао остварити једино под условом да се држи оних моралних начела која су његови преци изневерили и тиме дозволили да се баштина Немањића раскомада. Та нечала су Срби, без обзира на сталеж коме су припадали, наследили из времена Немањића, кад су се образовали као народ у духу светосавља. Безмало колико епоха Немањића трајало је раздобље безмилосног рвања с Турцима. У то раздобље Срби су

пренели свој заједнички карактер и своја уверења, и утврдили их у најтежим временима борбе и пропадања: створили су своју слику и своје тумачење историје, још једном себи објаснили ко су и куда им води пут, изградили су начела којих

се морају држати и оним којима се одрицају и оним којима се поклањају. Војска народ унутрашњим борбама и борбама са околним силама долази до стање духовне напрегнутости које сви могу доживети. Слабији њихов део стално се осећао и прелазио у други, и то је остала зла коб или је то племенито искушење само Срба.

Ако један народ заиста постане историјски, његово саопштавање и поимање пређеног пута мора тежити избору чињеница и утврђивању оних тачака у прошлости где се прелазила његова судбина. Једна одржана битка, једна мучљива смрт

савља која је сачињавала основу његовог духовног живота, почео схватати да је царство на њему остало и да он, као наследник баштине Немањића, има за њу преузимати све већу бригу. И онда се узнемирени пук стао питати: кад се то и како се то догодило да управо њега задеси таква невоља. Одговор је стајао припремљен: на Косову, где су два владара погинула и где су Срби изгубили царство.

Сама битка оставила је на преживеле савременике и њихове потомке такав утисак да су га они сигурно носили собом бар до тренутка кад је косовско предање већ постало трајна духовна баштина Срба. У светлости насталих последица, излазак племства с војском у сусрет турској сили и његова општа погибија деловали су као трагично позорје којим се завршава сва претходна историја; витештво Милошево и мученичка смрт кнеза Лазара постали су они симболи без којих нема трајног општег застора, недогледна борба ипак настављена, и то у знаку све већег учешћа некада непокретног сељачког пука, тај пресудни догађај морао је постати трајно присутан у свести народа и, зрачећи из прошлости, све јасније расветљавати пут у будућност. Јер, борба није завршена на Косову пољу, него је бар за целину народа готово тек започела, па се може привести крају тек кад се ствари обрну и Турцима се нанесе пораз који ће бити раван српској погибији 1389. године. Без обзира на то да ли је у њему, и колико, имало истине, и какво је у ствари било његово порекло, предање о издајству Вука Бранковића временом се уклопило у причу о косовском боју: расуло Душановог царства као последица моралне пометње било је толико да је то издајство дошло у редоследу мрачних догађаја, а предање је, уз то, добро поднело такав мотив како би се објаснио и оправдао пораз. Више од тога, српски народ је, из века у век, живео у све тежим приликама, због чега се стално, једним делом, осипао, тако да је случај Вука Бранковића узиман и као упозорење да међу Србима увек има оних којима није зазорно кренути његовим стопама и многе око себе превести на страну непријатеља.

Представа о косовском боју као средишњем догађају српске историје није се одмах преобразила у животодавно језгро свеукупних напора једног народа да се одржи. Најкасније током XVIII века Косово је постало подстицајна снага српског народа у његовој борби за ослобођење, главни симбол његових прегнућа и први циљ у свим његовим смишљеним плановима и спонтаним жељама. Али, док се једно историјско стање преобразило у идеју водиљу и заветну мисао требало је прећи одређени пут и стећи извесна искуства. Требало је, поред осталог:

- да се догађаји пре 1389. и после боја сагледају и појме у временској перспективи, при чему ће доћи до изражаја одређена моралистичка уопштавања и потребне историјске процене;
- да се у протеклим борбама за опстанак стекне довољно самопоуздања и поверења у исплативост напора, како

би се из пасивног стања потпуно прешло у положај активног односа према сопственој будућности;

- да се, на основама наслеђеног светосавља, као целина образује имагинарни свет оних домаћих владара, првосвештеника, мученика, јунака, али и појединих прошлих догађаја, који су наставили да живе у облику и духом накнадно створеног култа, па да међу њима, под притиском нужде, посебно место добије косовски завет;
- да српски народ, као ретко који, од оног искуства којим је располагао, од душевног стања у коме се налазио и од претпоставки будућег живота, почне стварати неку врсту свога јединственог опредељења у виду ослободилачког програма, и
- да узму маха страдања Срба на Косову и у околним крајевима, чиме је сигурно подстакнут живот предања и могла се постепено уобличити представа о том пределу као попришту трагичних збивања у српској историји, онеме где је несрећа почела и где се несрећа наставља, тако да се једино разрешењем тога чвора поново може успоставити јединство те историје и Душаново царство повезати са обновљеном државом.

Упоредо са епским предањем, учењаци и уметници свечешће су представљали Косово као средишњу земљу некадашње српске цивилизације и као позорницу одсудних збивања која још трају. У XVIII веку, кад је наишао нов талас историзма, успостављена је целина српске историје која је добрим делом расветљена оним што се догодило на Косову. Том духовном склопу припада и култ кнеза Лазара, светога косовског мученика, који је оживео у разним областима вер-

сви други поимали срцем као матичне. У годинама пред ослобођење, нарочито између 1908. и 1912., у националистичком покрету младих Срба и Југословена, Косово је постало средишње жариште осећања и симбол свега за чим се тежило. После

народ богоносац који svoj случај претвара у једину идеју о спасењу за будући живот. Зрелост коју је показао излазећи из средњег века одредила је српском народу нимало обично и безопасно место у историји.

Косовско опредељење Срба имало је непосредну основу не само у погибији 1389. године него и у наслеђеној слици језгра државе Немањића. Заједно са прибрежним крајевима, Косово је тада било једно од најгласовитијих средишта рударске производње у Европи, тако да су, поред осталог, богатство, лепота и блесак задужбина средњовековних владара и властеле у својим темељима, у наглашеној мери, уз земаљско обиље читаве Србије, имали и рудно благо њене средишње области. Косово је, истовремено, било брижљиво обрађена житница, а по околним брдима пасла су небројена стада. Да ова слика није била накнадно створена, идилична представа, показују подаци о становништву које су Турци пописали ускоро по узимању Косова: била је то још увек земља добро насељена старим српским живљем разних занимања. Уз остале је пописан и велики број свештенства, процентуално већи него у појединим тадашњим италијанским провинцијама, а то је у пуној сагласности с подацима о мноштву цркава и манастира, подигнутих не само у слободном простору и у градовима него, њих по неколико, и по селима. Косово је било света српска земља, средиште православне духовности и немањићких традиција, најдубље укоренjenих. Владари и племство имали су ту своје тврде градове и дворове који су спуштали хладне сенке на друмске прилазе и отворена насеља. Њихове зидине биле су сведоци једине велике гордости, али и мрачних породичних обрачуна. Вскови су пролазили, а ова слика је у заједничкој свести и даље била неопорочива. Од ње се Срби својим битом нишана нису одвајали. Понављањем српском господарству и одавањем сведочења су ретко сачували богемске фреске на њиховим зидовима, напосред градовима уместо предање, а највише кулнос истичајући живот, које су уместо тога постављене у виду принуде на једну другачију свадбашњаци, саме су у мислима и бојању подстицале суморно уворење између оних што је изгубљено и оних што су довели Турци.

Као средишња област некадашње њихове цивилизације, Србија је Косово узимало всковима, али се никак могу разликовати две фазе тог дугог пропадања. Тим фазама се бар може да објаснити настапак и унутрашње допремање косовског опредељења тог народа. Најпре, средином XV века, Косово се коначно капостали Турци, и почели утискивати свој жег у владању српску земљу: од свескупне властине Немањића остала је још само нека богемља да сведочи шта је изгубљено. Којим путем је кренула историја после одлучног боја 1389. као материјални домаћ, али и као симбол проласта, можда је у највећој мери послужити Косово. Шарол уме да утврди и да у прајно осећање прообразити претрпљене губитке. За Косовом је устао вечити жал, само што је у народу који се стално борио морало превладати уверење: све док се та света српска земља

не преотме од Турака не може бити искупљења од греха предака и неће се из мртвих васкрснути у нови живот. Друга фаза у стварању косовског опредељења почела је Великом сеобом 1690. и продором Арбанаса у XVIII веку. Тада су Срби, изгубивши, раније, на Косову безмало све што су њихови преци тамо градили, стали губити и ону земљу која их је одржавала. Њихово косовско опредељење није због тога остало без свога суштинског смисла, јер је турско царство и даље било главни узрочник њихових невоља, и с њим се, још увек у знаку Косова, најпре требало обрачунати. Током XVIII века, услед сеоба, косовско опредељење се проширило до најудаљенијих оаза српске дијаспоре. Нове кулисе свакидашњег живота, у једној царевини европског изгледа, нису потамниле сјај српскога средњег века, поготову нису замрачиле слику Косова и јунака који су тамо пали, тако да су управо панонски Срби, у Аустрији, дајући људима и стварима измењен изглед, обновили трали-

ИСТОРИЈА, МИТ И ЛИКОВНИ ДОЖИВЉАЈ КОСОВА

Ја сам захвалан организаторима што су еластично омогућили ову непредвиђену и непланирану изложбу, тј. мапе графичких листова које је израдило и ручно одштампало дванаест студената графике Факултета примењене уметности и дизајна у Београду, ђаци професора Кршића, Демерковића и Филекија. На челу им је постдипломац Снежана Михаиловић, која је мапу графички опремила и дошла овамо да са Весном Михаиловић, Мишком Раичковићем и сарадницима галерије експресно припреми изложбу у рекордном року.

Од 20. априла до 1. марта одржана је запажена изложба и промоција мапе у Галерији графичког колектива. Шта је привукло моју пажњу? Па то се на гомили, тако рећи одједном, може пратити одзив дванаесторо младих уметника на задату тему.

ШЕСТ ВЕКОВА КОСОВСКОГ БОЈА

Мислим да је одмах видљиво - у поплави разних манифестација у вези са великим јубилејом, књижевних, позоришних и филмских: ова има једно посебно место, издваја се својом оригиналношћу и резултатима.

Изложба је повод за моје речи, илустрација у најлепшем смислу речи. Зато сам мислио да је треба показати у исто време и на истом месту да би било јасније оно што хоћу да кажем, а моје излагање да буде повод за наш заједнички разговор.

У то име, хвала организаторима и излагачима.

Наш национални идентитет утврђује се и потврђује, између осталог, Косовом, тачније, поразом у косовском боју - којим престаје сјај моћне и напредне феудалне државе српске и улази се у тзв. петвековну тему...

Види се одмах да у косовској легенди неке ствари нису у реду, да су хипертрофироване:

- изгубљеном, и то трагично, сматра се битка која у ствари није изгубљена него је, судећи по историјским изворима, испала нерешена, чак су, симетрично, оба владара погинула;

- све што је почело да се дешава, што ће се дешавати и што ће се на крају десити, у значајном временском распону од маричке битке 1371. до пада Смедерева 1459. године, смешта се на Косово;
- српски народ као хришћански, православни народ, још је више укљештен између ислама и католицизма.

Оквири се, дакле, сужавају, сабијају и чак сустижу у једној тачки: КОСОВО. А кад је Косово, тако, одређено као напет стожер националне трагедије, око њега се све усредсређује у народним песмама тзв. Косовског циклуса (као и раније у спису Константина Филозофа *Биографија деспота Стефана Лазаревића*):

- окупљање српске војске са разних страна Југославије,
- припрема за битку,
- ухођење огромне турске силе,
- подозревање од издаје у сопственим редовима,
- клетва Лазарева и Милошева заклетва,
- одједи страшног судара 28. јуна,
- најзад жртве - од Орловића Павла, усред поља лешева, Косовке девојке и њеног момка са побратимима до многочлане породице Југовића са уцвељеном али гордо нерасплаканом мајком на челу.

И поента, поента је главна у опредељивању кнеза Лазара за царство небеско уместо земаљског, за небеско, свето ратовање. Тиме концентрација косовске легенде достиже врхунац. Драма на бојном пољу, затим државна и политичка, поставља се у суштини као интелектуална драма упитаности и одговора о смислу рата и жртвовања.

Шта се догађа?

Наведени су сви разлози за објашњење пораза у великом судару војски - од ситних интрига до искушења хришћанске идеје као филозофске идеје, ако се тако може рећи. Није оправдање, али исто тако ни мирење. Уметничком транспозицијом пронађен је, као кључ, *избор сопствене судбине*. "Царством небеским" је косовска легенда на метафизичку раван дигнута на најсјајнији начин. У томе је њена величанственост.

* * *

У мапи са графикама студената ФПУ осећа се одсјај величанствене теме косовске. Дати су убедљиви фрагменти битке, као и њених последица. Видимо велики кошмар као у Лубардином циклусу о косовском боју, разуђен, крвав сукоб војски, религија и цивилизација, са свим крајностима до којих он доводи, са поломљеним копљима и црним гавранима.

Експресија је снажна, углавном модерна, иде на суштину без описа, без приче и без декласације. На махове примећујем и некакав црни хумор, као реакцију на уобичајену националну патетику, и који води просветљењу, врло савременом и нужном (ако се не вaram).

Сличан резултат, типолошки, наравно у великоме, дао је конкурс организован у галерији "Вид" сликарке Весне Пантелић, смишљену кругу људи око ње и њеног предузимљивог супруга и у сарадњи са Народним музејом из Крушевца. На позив упућен прошлог лета, одазвало се чак 300 сликара. Жире је пре неколико недеља неке радове наградио, Гвозденовића, неки су добили откупе - јавност је о томе обавештена. Одабрано је стотинак слика за изложбу у Крушевцу, затим у Београду и даље...

Ја бих хтео да овде подвучем значај тог ризичног а веома успелог експеримента. Галерија "Вид" била је, у ствари, охрабрена првом својом иницијативом, додуше скромнијом, са конкурсом такође на задану тему, пре две године: *Вук, два века после*. Тридесет пет пристиглих слика, излаганих тада у Београду и по Европи, смирило се у Тршићу.

Ја сам ту идеју поздравио зато што позваним уметницима није везивала руке - отприлике у духу става да је тема једно а сиже друго, и да је фигура најмање обавезна да би значење слике било одређено. Зато су се позиву "Вида" могли здружити одазвати ликовни ствараоци различитих генерација и оријентација - од апстрактизма до "нове фигурације".

Почетни потез Пантелићевих могао се схватити 1987. године и као "штос" који се лепо истиче у тада већ заморној поплави националних и интернационалних манифестација, посвећених Вуку - оцу, реформатору, родоначелнику, пиониру итд. (уз многа понављања учесника тих манифестација и многа општа места у ставовима). Овај позив, међутим, претворио се у прави изазов, а одговори су стигли на време...

Колективни резултат мале сликарске вуко-логије је упечатљив подједнако као и поједини лични домети. Колекција не садржи пригодна дела (можда покоји акценат), ослобођена је површне репродукције, илустративности уобичајене за наруџбе. Сваки стваралац, у оквиру своје устаљене поетике, често и надмашујући сопствене границе, пуним једрима је пловио, свом снагом радио управо на визуелној, ликовној актуелизацији лика, личности и подухвата који је извео први човек српске културне ренесансе. Готово све је исказано са великим талентом, са мудрошћу коју су развиле разумевање модерне поуке, а не мање се осећа и посебно емотивно ангажовање. Чини се да су људи, нарочито млађи - који вероватно никад нису ни помислили честито на изузетног претходника, камоли да су се њиме бавили - овом приликом у истовременој, заједничкој илуминацији, свака на свој начин, разуме се, препознали Вука унутра, у себи.

Ја нисам никакав вуко-лог, па се првенствено због тога нисам ни огласио у Вуковој години. Морам признати ипак да ме је донекле збуњивао и налет целе прославе, толики њени видови и облици. Човеку са стране намеће се утисак као да смо се сви - после дугог сна, заборава или нехата - нагло тргли. А онда решили да се одједном и комплетно одужимо Вуку и подичимо њиме. Нечиста савест, шта ли - јер смо се сетили да

иначе не обављамо Вукове и вуковске послове, што је још горе од недовољно раширеног и интензивираниог проучавања Вуковог дела.

Нека открића, неке свеже идеје, више него на бучним скуповима, могућно је било наћи управо на овој изложби, у колекцији слика за коју дугујемо захвалност Пантелићима и нашим ликовним ствараоцима, која позива на тиху контемплацију.

Слична се ствар десила са графичарима, а онда са сликарима. Пошто је и овога пута одзив био слободан, а не на одређену наруџбину или пригодан, десило се, дакле, на конкурс *Бој на Косову, шест векова...* да су сликари и они старији, уосталом као и млади графичари са Факултета - радили сваки у близини самога себе, своје поетике и, ако смемо да дозволимо себи уопштенију оцену, били су при својим врховима.

Као пре две године Вука, тако су сада ствараоци - у већем броју у истовременој заједничкој илуминацији - препознали, сваки на свој начин, разуме се, Косово у себи.

На основу репродукција у штампи, приказа на ТВ и личних увида, могло би се рећи чак и то да су нека открића, неке свеже идеје обликоване *ликовним језиком* гипкије и осетљивије него песничком речју или речју науке. И - више су у складу са разуђеним поукама модерног света и уметности. Дакле, не патриотизам и понављање традиције него нов израз, и управо на нивоу избора у драми између царства замаљског и царства небеског. А то није мало.

Али, ја једва чекам изложбе свих остварења које је одабрао компетентан жири: 22. маја у Крушевцу, а 24. јуна у Београду. Надам се потврди и, још више, провери ових утисака који могу бити у својој уопштености и варљиви. А онда бих посебно желео да се над појавом, која - после свог другог манифестовање у две године више није и не може бити случајна - замисле наши теоретичари, социолози и културолози.

Компаративно истраживање, врло специфично, овде се намеће само од себе, зар не?

КОСОВО КАО ИНСПИРАЦИЈА СРПСКИХ ПЈЕСНИКА ИЗ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (ДО 1918. ГОДИНЕ)

Као и све народне трагедије, и косовска је остала у јачем памћењу од многих ведријих збивања која су одређивала српску националну судбину. Одавно се зна да је Косово, са свим елементима које оно садржи, ударило најстрашнији печат свеколиком српском народу на свим његовим етничким просторима. Из те судбине нису могли бити издвојени ни Срби у Босни и Херцеговини. У њиховом изузетном народном књижевном стварању знатан дио чине пјесме косовског циклуса, које су остале у трајном памћењу и гусларском интерпретирању. О значају тих пјесама и о свему ономе што су оне духовно зрачиле, могло би се доста дуго говорити, али то није предмет нашег разматрања. Из народне пјесме, прича и предања, Косово је, као снажна инспирација, ушло и у књижевно стварање босанскохерцеговачких Срба, које је нарочито настало у последњих стотину година.

Између многих српских писаца, рођених у Босни и Херцеговини, овдје треба да се присјетимо бар оних који су, као ствараоци стекли афирмацију. Није голем списак њихових имена, иако обухвата доста дуго временско раздобље - од Васе Пелагића до Алексе Шантића, Јована Дучића и оних најмлађих из покрета Млада Босна, као што су Милош Видаковић и Јово Варагић. У њиховим поетским саставима, као нека жива рана, опомена и путоказ, назире се страшно и славно Косово. Сви су они о њему пјевали повишеним гласом, понекад и прегласно, јер се нису могли да обуздају пред оним што су тражиле прилике и потребе. Тако је настала поезија која је обиљежена великим мотивом и посебним еланом, али и патетиком и крицима.

Пошто смо прозне текстове у овој прилици изоставили, усмјеравајући се искључиво према поетском изразу, онда би требало да нам буду знатно јаснији и неки пјеснички профили. Зато би о њиховој косовској инспирацији требало говорити и шире и одређеније, нарочито када су у питању они најизразитији и најизраслији поетски сљедбеници косовског

завјета у Босни и Херцеговини, који је видљиво изражен и у њиховим стиховима.

Када су пјевали о Косову, о његовим збиљским и легендарним облицима, о његовим јунацима и мученицима, али и издајницима, српски пјесници из Босне и Херцеговине већ су имали многе, па и неке крупне литерарне претходнике и њихову поезију која је потекла са истог инспиративног изворишта. Тако се, на примјер, испред Васе Пелагића види дуги низ српских пјесника од Јефимије и деспота Стефана, преко Захарија Орфелина, Лукијана Мушицког и Симе Милутиновића Сарајлије, до Његоша, Бранка Радичевића и Јована Поповића Стерије. Они су веома помогли још јачем уврштавању Косова у немјерљиве и заносне народне емоције.

Када се инспиришу Косовом Алекса Шантић, Јован Дучић, Јово Варагић и Милош Видаковић, у народу су већ били веома присутни и блиски и "косовски" стихови Ђуре Јакшића, Змаја Јована Јовановића, Лазе Костића и Војислава Илића. Али, са њима није био крај пјесничког враћања овом поетском надахњивању, па су се потом оглашавали и многи други, који су о Косову пјевали и на почецима овог вијека - Милан Ракић, Сима Пандуровић, Владислав Петковић Дис, Милутин Бојић, Драгољуб Ј. Филиповић итд. Ријеч је о континуираном и трајном надахнућу коме многе наше поете нису могле да сдоле, нарочито у оним историјским приликама, као у времену од 1912. до 1918. када је ослободилачка идеја добивала екстазу, а без Косова се није могла и замислити.

Као и код његовог великог узора и претходника Његоша, и у имажинацији Васе Пелагића (1838 - 1899) снажно одјекују давна историјска збивања, да би остала у памћењу као аманет и обавеза да се не треба оглушити на потмули али и будилачки глас предака. Ништа мање од Његоша, и Пелагић осјећа вјечно опомињање на косовску трагедију. А када је, као сужањ којег су у ланцима 1869. тјерали у азијско прогонство, ступио на косовско земљиште, из Пелагића су потекли стихови које је унио као литерарни прилог своје *Путовању унакрст око цијеле Земље*

Авај тужно ти Косово равно!
Што си крвљу људском напојено,
Зар се јоште напојило нијеси?
Да нам родиш триста Обилића
Те да сбришу угњетаче свијета,
У бездану од рода српскога,
Од српскога и од свијетскога.¹⁾

Ови Пелагићеви стихови неодољиво налице на пјевање у *Горском вијенцу*: "Чево равно гнијездо јуначко /а крваво људско разбојиште". Ни Пелагић се није могао одупријети примамљивој и распрострањеној тврдњи народне пјесме и легенде да је за косовски пораз највише крива издаја Вука Бранковића. Пошто је у помоћ позвао Његошове стихове, Пелагић је издво-

јио узорити примјер Милоша Обилића, који је тако постао један од јуначких и слободарских идола.

Алекса Шантић (1868 - 1924) веома се емотивно усмјеравао према националној прошлости, тражећи у њој и утјеху за невоље, и подстрек за прегнућа, а и непосредну везу са оним што се у народној еуфорији и ратовима 1912-1913. дешавало пред његовим очима. У Шантићевим пјесмама са косовским мотивима много више се примјећују широке и јаке слике и извиру набујала осјећања него што се то може наћи у поезији његових рационалнијих и смиренијих савременика Милана Ракића и Јована Дучића. Шантић несебично слави јунаштво оних који су коначно остварили косовски аманет и тако свете и јуначке косовске предјеле ослободили ропства, срама и понижења.

Обично се сматра да у том смислу предњачи Шантићева збирка *На старим огњиштима*, која је већ за његовог живота имала три издања (1913, 1914. и 1920. године). Она није почетак Шантићевог патриотског пјевања, већ његов коначни родољубиви глас. У овој Шантићевој збирци веома је наглашена идентификација између косовских јунака (Обилића, Југ Богдана, Бошка Југовића и других) и српских војсковођа са Цера, Колубаре, Куманова и Брегалнице. То се нарочито види у пјесмама *Куманово*, *Косовка* и *Војводи Степи*. Шантића страшно па и прејакo обузима слика косовских мученика и хероја, који оживљавају у његовој дубокој емоцији и онда прелазе у пјесму *Видовдан 1389-1919*. Тај дан српске голготе, како га пјесник означава, постао је за Шантића истовремено "наше свештено врело", "тврдо кормило наших лађа", "водиља звезда, нашег раја кључ"²⁾ У новом и побједничком времену, освануло

Довољно је познато да су многе пјесме Јована Дучића (1872-1943) натопљене националним духом и патриотским заносом. У својој спознаји народне судбине, Дучић је пошао од раног српског средњовјековља, истичући његову умјетничку и духовну креативност као пандан хероизи и витештву. Косово зато и није код њега добило преимућство над величанственим немањинским градитељским и сликарским љепотама, за које је он непосредно везао дубровачко умијеће и господство.

Крвавим топриштима, мачевима и сабљама, као симболима и есенцији српске прошлости, Дучић додаје и ону другу и примамљивију страну - продуховљен аристократски живот и препуштање вјечној љепоти онога што је плод човјековог умља и даровитости.

Такве своје погледе и надахнућа Дучић је нарочито испољио у низу пјесама које је касније објединио под називом *Царски сонети* (прво потпуно издање из 1930.). Знатан дио тих пјесама настао је у ратном времену 1914-1918. године (*Царица*, *Двобој*, *Цар*, *Житије*, *Запис*, *Копљаници*, *Владичица*, *Манастир* и друге). Оне су тако имале и актуелан смисао, јер је враћање давнини узроковано јаком потребом да се подстакну и окупе све националне снаге у остварењу историјских и егзистенцијалних циљева. У пјесми *Паж*, као једној од најуочљивијих у *Царским сонетима*, остварен је романтични лик Милоша Обилића. Поред дискретне похвале његовом косовском чину, Обилић је овдје персонификација српског царског сјаја, поноса и морала, испољеног и у јаким романтичним бојама. Такав Обилић није идентичан са оним плебејцем из народне епске пјесме, јер га краси племићка гордост, аристократски дух и витешка етика. Па ипак, нешто од одјека народне пјесме зачује се и у Дучићевим стиховима, бар оно величање Милошевог "царског грла", које је народни пјевач навео као узрок љутње и љубоморе горске виле. Складност и недјелјивост ове пјесме тражи да се наведу сви њени стихови, како би се дословно уочила основна Дучићева порука:

У пажа Милоша очи од смарагда,
Рука од алабастра и власи од лана;
Пауна царице пресецају та слава,
Царски лави пију из његовог длана.

Глас му тече као свилен нит, полако,
Певање је дете учило од виле;
Но нико не влада златним ножем тако,
У облаку стреља утве златокриле.

И царичин пажу Милош Обилићу,
Збори са звездама што над градом плове,
И сваки глас земље он слуша без даха,

Али од Косова пође ли прам праха
Затрепери цело срце соколићу,
Отворе се широм очи смарагдове.⁵⁾

"Милош Видаковић је био од оних које богови роде и који млади умру" - тако је надахнуто писао Иво Андрић о своме пријатељу из сарајевских ђачких времена и раном преминулом пјеснику.⁶⁾ Милош Видаковић (1891-1915) био је један од најобразованијих и најинтелектуалнијих младобосанаца, изванредно упућен у савремена наша и западноевропска књижевна кретања. Као још неки припадници његовог нараштаја, као уосталом и Иво Андрић, Видаковић је своју лирску душу исполио у неколико изванредно суптилних пјесама. У њима је највише показана његова даровитост, тако да је остао изузетна поетска појава у своме времену. У том погледу је незаборавна његова пјесма *Мир живота*.

Знатно друкчији Милош Видаковић види се у пјесмама које су израсле из националног патоса и из легендарно-митских простора које су открили и нудили народна епска поезија и предање. Након Видаковићеве смрти у избјеглишту, у Велесу 1915. године, остала је мања збирка његових стихова. Она је, старањем његовог оца, објављена у Сарајеву 1918. године, под називом *Царски сонети*, како ће касније бити насловљена и сродна збирка Дучићевих стихова.

Слиједећи неке од најпознатијих мотива из српске епике, Видаковић је више својих пјесама везао и за познате епске личности (протопоп Недељко, Змај Огњени Вук, Раде неимар, Каица војвода, Милош Обилић, војвода Момчило, мајка Јевросима, Краљевић Марко, Љутица Богдан, Бановић Страхина, Маргита дјевојка и други). Завршни дио Видаковићевих *Царских сонета* чини пет пјесама под заједничким насловом *Косово*. Оне су у овој прилици и најнепосреднији и најочитији примјери, потребни за илустровање овог нашег огледа.

Видаковићеве пјесме о Косову (*Полазак, Турци, Царица Милица и Мусић Стефан*) очувале су онај исти наратив, па и хронолошку поступност, која нам је позната из наше народне пјесме. Најдубљу пројекцију психичких дилема и ишчекивања косовског исхода показао је Видаковић у пјесми *Царица Милица*, која почиње овим стиховима:

У ноћи тамних, смрачених видика
Царица сама страхује на кули
И ослушкује не би ли се чули
Топоти брзих весника.⁷⁾

Након безнађа које обузима ову жену предодређене судбине, али и енергичног духа, Видаковићева пјесма се захвршава наслућивањем кобног краја косовског боја, а њега, као у народној пјесми, најављује легални лет јата гавранова.

Изван ове Видаковићеве збирке остале су и три његове пјесме (*Милосрдне речи, Орловић Павле и Сутон*) које су посмртно објављене под заједничким насловом *Косовка девојка*. У свему томе очају, у кршу оружја, људских тјелеса и коњских трупина, као знак наде и вјечне љубави према драгоме и брату, сва прозачна а и тјелесна, појављује се Косовка дјевојка. Она

рањеном јунаку упућује ријечи утјехе и вјере, које он прима не само као милосрђе и добротинство, већ и као истинску љубав која је толико нестварна као и све оно што се око њега збива:

Ко освежава моје усне вреле?
Чије је ово милордно лице?
Чије су ове руке снежно беле
Беле и благе ко две молитвице?

Ах! Мртав живот опет васкрсава.
Расклапају се уморене зене.
Мирише Ветар. Поља се зелене
Далеко негде шуми гора плава.⁸⁾

Милошу Видаковићу је судбински доста сличан Јово Варагић (1888 - 1916) његов друг и вршњак, који је погинуо на Карпатима. Писали су пјесме у исто вријеме, живјели у истом граду, али су им поетски гласови били различити. Са мање Видаковићеве суптилности, естетизма и наклоности према мотивима народне пјесме, али са више бриге за општу људску па и националну судбину. Варагић је био гласнији, чвршћи у ставу и тврђи у стиху. Од властите интимае, након проживљеног мучног стања, он се окретао људству, пјевајући о његовој универзалној судбини, али и о своме униженом народу (пјесма *Моја земља*, на примјер). Из стања учмалости, анемије и безнађа и њега је тргнуо ослободилачки рат против Турака 1912. године. И Варагићу се тако, из измаглице и летаргије, помолило Косово, носећи неодољиви родољубиви нагон и вјеру у сутрашњицу. Он га је дочекао пјесмама *Косово* и *Отаџбина*. У првој је блеснула она вјечна љепота Грачанице, о којој су пјевали и други наши пјесници, па и Варагић у овим њиховима:

Бљеском новог сунца и новог сјаја
Озарена црква Грачаница стоји,
Слободно се моли изнурена раја,
Из дубине душа израњених своји?⁹⁾

У другој, пак, пјесми зачуо се већ легендарни и дивни глас Милоша Обилића са Мироч планине, који је у Варагићу изазвао и тугу и надање:

И све оно чудно, што се болно крије
Кроз ту сјетну пјесму све јаче и јаче,
О, знадемо, да то душа наша плаче,
Ах! је и далека једна нада-трије.¹⁰⁾

По њиховом духу и форми, све ове пјесме српских пјесника из Босне и Херцеговине треба схватити као интегрални дио српског патриотског пјесништва, које је већ имало јако умјет-

ничко утемељење и значајну традицију. Као што је то случај који није нимало зачуђујући, патриотска поезија се обилно јавља највише у оним историјским тренуцима када родољубље избија на почетак свих идејних и духовних стремљења. И Шантић, и Дучић, и Видаковић и Варагић, чијим смо се пјесмама у овој прилици вратили, само су слиједили патриотске заносе једног покољења коме су припадали, а којему је неумитна историја одредила часну, али и веома тешку улогу. Они су тако, свим својим пјесничким снагама, настојали да буду што бољи њени протагонисти, јер су били потпуно увјерени да се тако најбоље служи народу и отаџбини. А пјевали су не само онако како је то условљавао њихов пјеснички нагон и таленат, већ и како су то тражили вријеме и политички захтјеви који су истицали бригу за народну судбину, а подријавали националне нагоне у тренуцима очите физичке угрожености, али и духовног васкрнућа.

- 1) Васо Пелагић: Путовање унакрст око цијеле Земље, Београд, 1874, стр. 150.
- 2) Алекса Шантић: На старим огњиштима, Сарајево, 1920, стр. 12.
- 3) Исто.
- 4) Исто, стр. 15.
- 5) Јован Дучић: Сабрана дела. Књига трећа. Царски сонети, Народна просвета, Београд, 1930, стр. 32-33.
- 6) Рес (Иво Андрић): Царски сонети и Косовски божури, Књижевни југ, Загреб, 1919., II књ. III, 9-10, стр. 450.
- 7) Милош Видаковић: Царски сонети, Сарајево, 1918, стр. 40.
- 8) Српски књижевни гласник, Београд, 1920, књ. I, НС, 4, стр. 263-264.
- 9) Јово Варагић: Изабрана дјела, Сарајево, 1987, стр. 63.
- 10) Исто, стр. 107.

ЕПСКО ПОЉЕ КОСОВО ИЗМЕЂУ НЕБА И ЗЕМЉЕ

Кад се говори о Косову у епици, мало се кад има у виду стварно попреште видовданске битке 1389: *косовска тема*, *косовски циклус* и песме из тог циклуса, *косовски мотиви* - све то чини целину коју бисмо могли назвати "косовски синдром" и нигде међу елементима тог синдрома - ма колико и ма како педантно тражили - нећемо наћи Косово као место које само по себи нешто значи (осим, наравно, географске локације и историјског податка). Мада може звучати чудно, ова околност није ни последица индивидуалног или колективног избора, ни омашка, ни превид, нити пак израз историјске аверзије или вишевековне националне омразе. Она је инхерентна српско-хрватској народној епици на једном од виших сementичких нивоа, тачније, на нивоу поетике простора, где се препознаје као посебан случај поетизације епског локуса.

За разлику од горе, воде, пута и сличних места, поље је један од ретких локуса чије се конотације готово никад не везују за митопоетску слику простора. У том смислу оно се не може сматрати ни местом-знаком јер таква, епски јака места обично везују за себе неки нумен, а то опет значи да су у њима на снази друкчија правила понашања и друкчији, човеку обично непознати, вредносни системи. Поље је у овој ствари индиферентно и неспособно да из себе самог генерише било каква секундарна значења. Такав, нефаваоризован положај оно у епици нема а priori. За руски фолклор, на пример (тачније: за руске биљине), поље је преовлађујући елемент простора и тај значај оно код Руса добија самим тим што се по њему крећу јунаци и војске, деле мегдани и воде ратови.¹ И у нашој епици поље може имати исту улогу, али догађаји који се за њега везују или немају довољан значај, или су - као бој на Косову - толико значајни да њихова географска локација постаје беспредметна: једино за шта епски симбол *поље Косово* не значи баш ништа, јесте управо комад земље који се тим именом зове и који се ни у једној песми о косовској трагедији чак и не описује као реалан простор.

Можда је поље, у спрези са динамичким мотивима кретања, у нашој епици вредновано тако ниско зато што је, са поја-

вом хајдука и њиховог герилског начина ратовања против Турака, одједном показало све своје стратегијске недостатке. Потврде за ову претпоставку наћи ћемо у многим стиховима из песама са хајдучком тематиком, а за пример наводимо само неке:

ја погубих онаке јунаке,
још погубих усред поља равна,
камољ' тебе погубити нећу
рђавшега у гору зелену! ("Женидба Ива
Сењанина" Вук III, 26);

или:

Не уз поље, Радовић-војвода!
Малић имаш у планини друга,
многи су се Турци прикупили,
опколиће у пољу широку,
хоће нама штету учинити! ("Морачани и
Колашинци" Вук IV, 53);

или:

на злу ти се мјесту затекосмо,
у равноте пољу широкоме,
ће не има ни трна ни грма! ("Луко Лазаревић и
Пејзо" Вук IV, 34)

и тако даље. Кад то имамо у виду, не чуди нас што је поље у руској епици - где су сва опевана војевања и битке типични феудални сукоби - имало повлашћен положај. Код нас, оно такав значај добија само као генератор статичних мотива, онда, значи, кад се јави као место за које се везује одређен број типских ситуација: подизање логора, или шатора, вођење двобоја и бојева, видање рањеника, и сл. Једино поље за које се везују све ове радње јесте Косово поље на Видовдан 1389: пре и после косовског боја оно је, као место, потпуно неупадљиво, једнако анонимно као и многа друга поља која нису имала ту епску срећу да се генерички вежу за косовску тему.

И епско је поље, дакле, део косовског синдрома. Пошто знамо да оно само по себи не носи конотације које би га чиниле довољно значајним у том смислу, јасно је да своје нове могућности поље црпи из контекста у који је доведено. "Довођење у контекст" је, на жалост, неспретан израз којим би требало означити сложен и чланковит процес симболизације као закономерни пут моделовања стварности у поезију, или - мање формалним језиком речено - превођења једног реалног "предлошка" у његов песнички лик. Овај је процес универзалан - што ће рећи неизбежан - па нам се чини да би било занимљиво видети како он функционише на примеру поља, будући да је њега релативно једноставно пратити. Скроман прилог који би

ова анализа могла дати општем познавању закона епске транс-позиције заснива се, наиме, на претпоставци да се и сложеније мотивске целине саображавају истом или сличном песничком моделу.

Иако се, како смо рекли, не описује као реалан простор, Косово је у песмама осликано посредном, готово увек поступком хиперболизације. У том контексту инсистира се на његовим епским димензијама, што залази већ у поетику фантастичног простора, али је важно нагласити да се тај простор не дочарава самог себе ради. Када се, на пример, у песми *Бој на Косову* (МХ I, 58) на овај начин поставе размере будућег бојишта:

колико је поље на Косову,
не би њега прекасали вуци,
нит би силни орле прелетио,
свега су га претиснули Турци:
коњ до коња, Турчин до Турчина,
не може се сила прегледати,
да камо ли с њоме ратовати

- заправо се исторвремено зацртава и грандиозност трагичног окршаја до којег ће на њему доћи. Доследно представљајући турску силу као превелику, а српску као недовољну, певач за мету овог свог поступка без сумње или крајње, небеске размере догађаја који опева, како и приличи приказу пропасти сопственог народа.

Једна од особина трагичког виђења света, нарочито у класичном раздобљу које обухвата и доба настанка класичног епа, јесте потреба за ширењем реалног простора чије димензије за пуну мотивацију трагичних збивања постају тесне. Земаљски простор, да би уопште могао поднети трагичку радњу, нужно се проширује и на небеске сфере самим тим што се ток људске судбине подређује вољи богова. Иста потреба доводи и до размицања граница реалности и односа који у њој владају, што такође постаје опште својство трагичког погледа на свет, а ту тенденцију можемо пратити и кроз нашу епску поезију. У ову категорију улазе, на пример, оружје и одело војводе Момчила који су краљу Вукашину до фантастичних размера велики; таква је и фантастична слика болести због које се Дојчил, пред двобој са страшним Арапином, мора утегнути "од бедара до витих ребара" да му се кости "не размину", али је сигурно од те, фантастичне врсте и "тврдо срце" мајке Југовића чије тело, од трпљења, на крају експлодира. И на овако индивидуалном, и на оном општенационалном нивоу, ове се хиперболе развијају да би се добио контраст из којег ће се у пуној мери очитати величина пораженог спрам победника, као величина трагичне жртве спрам њеног крвника. И у случају косовске трагедије ширење простора смао је први у низу из којег ће, пажљивим градирањем, происходити идеја о царству небеском.

Следећи контраст у том низу такође је дат као слика у простору. Овог пута то су логори зараћених страна и шатори њихових војсковођа, а систем опозиција који се одавде развија много је сложенији што би се на први поглед рекло.

Пре свега, на Косову пољу, пред почетак битке, постоји само један логор - турски, и само један епски значајан шатор - Муратов. Српска војска и кнез Лазар немају потребе за бивацима јер су на своме, у својој земљи, и у битку крећу из града Крушевца. Осим Сталаћа војводе Пријезде и малог броја сижеа који се везују за Ђурђево, Смедерево, Крушевац је последњи српски град из којег српска војска излази под српским заповедником и који епика смешта на леву страну опште опозиције своје - туђе. После косовско боја, када земљом завладају муслимани Турци, сви градови ће постати "туђи" и, самим тим, неважеће ће постати многе традиционалне опозиције које, у тренутку пред косовски бој и непосредно после њега, још увек имају стари значај. Једна од њих је и опозиција град-поље чије су конотације: цивилизовано-културно-затворено-своје-заштићено према нецивилизовано-природно-отворено-туђе-опасно, као што се види из стихова којима се у већ цитираној, песми *Бој на Косову* рањеници обраћају царици Милици:

немој чекат у Косову бојну,
да ти зађе у Косову сунце,
јер ће изаћ из горе звјерење
да 'но једе мртве телесине,
да не бисте и ви погинуле,
да вас не би раздрпили вуци,
лисичине, вране и међеди,
и орлови од горе зелене,
него бјеж'те у Крушевац равни!

Исте конотације обухватају, наравно, и положај обеју војски пред битку, проширујући наведени низ и једном глобалном опозицијом: Срби-Турци, конкретизованом у слици српског и турског владара.

Лазар и Мурат, међутим, неће никад стати сучелице један другом, а разлог за то морамо тражити у самој основи епског схватања земаљске хијерархије. Некљудов је, анализирајући руске биљине, добро запазио да се лик епског владара и лик епског јунака граде према супротним обрасцима.² Као динамичан лик, епски јунак је пре свега ратник чија се величина одређује мерилима витештва, а то ће рећи храброшћу, племенитошћу, физичком и моралном снагом, ратничком вештином, и сличним. Као центар свог света, епски владар је, напротив, статичан лик око кога се шире кругови моћи и заштите, те тако његов шатор увек стоји у центру логора, или је његово место у челу софре, у средини војске, и тако даље. Ова се тенденција у епици може сматрати општом, па је лако уочавамо и на нашим примерима, рецимо у многобројним песмама о цару Душану (Вук II, 27-29, 32) у лику цара Уроша (Вук II, 34),

у слици турског цара који ратује против Арапа (Вук II, 62), или у просторном размештају владара из песама *Живко и Никола* (САНУ II, 9; СМ 5, 125), *Царица Јелисавка и цар Татарин* (САНУ IV, 2), *Московска краљица и цар Татарин* (САНУ IV, 3) и сличнима. Кнез Лазар се таквим владарем указује на више места пре косовског боја (Вук II, 42, 50; МХI, 57-59; САНУ II, 30 итд.), нарочито у призору "кнежеве вечере", али је у самој бици његов лик ратнички, а не владарски. Ако имамо у виду и чувени кнежев избор између земаљског и небеског царства (*Пропаст царства српскога* Вук II, 46), за Лазара из следећих стихова можемо слободно узети слику небеског ратника:

Маче војску српски кнез Лазаре,
у Лазе је силни Србаљ био,
седамдесет и седам иљада,
па разгоне по Косову Турке,
не даду се ни гледати Турком,
да камо ли бојак бити с Турци.

Насупрот њему, турски цар Мурат приказан је у пољу Косову као прави епски суверен:

Шатор му је наред поља равна,
у ордији, у средини војске;
сви су други од бијела платна,
а царев је од зелене свиле,
највећи је на Косову бојном.
Више њега жељезни ендеци,
по ендецим шетају чауши
и четири црне Арапине
и гледају војску по ширини,
да Србија не би ударила (МХI, 58).

Он не улази у борбу, али свеједно може погинути - као што и гине у песми, од руке Милоша Обилића:

Царе лежи на меку душеку,
па он неће ништа да говори,
већ на ногу подиже чизмицу,
да га Милош љуби у чизмицу.
Милош му се ноге приватио,
а другу му својом причепо,
у крижима цара раставио,
прислоња му ноге уз лубину.
Стаде дрека цара под шатором (МХI, 58).

Као крајњу консеквенцу сувереног повлашћеног положаја (поготову кад је суверен из непријатељског табора), епика нам, дакле, нуди његову нејуначку смрт, и ми јој, стварно, тешко можемо наћи изразитији контраст од Лазареве ратничке смрти у боју:

царем Урошем. Шта посвећење значи и шта собом доноси заједници којој светац припада, добро је познато из традиције светацких чуда. Оно на шта се мање мисли кад се о томе говори, јесте да светац своју најзанимљивију улогу игра управо још за живота. Будући, наиме, да је светост највиши облик хијерофаније, ствар вечности, светац у њој учествује и својим животом, а тиме се између неба и земље (додуше, само у том, појединачном случају) остварује најприснији могући однос. У нашој народној епици оваква се веза успоставља само два пута: у песми *Часни крст* на темељу легенде о Константину и Јелени и, други пут, у *Пропасти царства српскога* око личности кнеза Лазара. Оба пута хијерофанија, преко појединца и светости његовог чина, задобија опште размере, а божја се милост излива на читаву заједницу ("све је свето и честито било,/ и миломе Богу приступачно"). Тиме се потреба за свечевим посредовањем између Бога и људи укида, а "царство небеско" почиње већ на земљи. Штавише, у свом чувеном избору, кнез Лазар се не опредељује, у ствари, ни за једно царство, већ за вечност:

земаљско је за малено царство,
а небеско у век и до века.

Консеквенце његовог избора проширују се, по једном готово метонимијском принципу, на свакога ко у њему учествује, а тиме се - у једном непоновљивом, ванвременском тренутку - успоставља апсолутна комуникација с Богом. Осветљена из овог угла, парадоксалност косовског мита једноставно се губи.

Остаје нам, најзад, да видимо шта се десило са пољем. Инертно и само по себи неозначено, оно се активира онако и онолико колико је за остварење вишег циља потребно. У случају косовског синдрома њему је суперпонирана симболика знатно вишег реда која, по свом значају и просторној опредељености, улази у оквире односа са Богом, утолико пре што се главни догађај приче о Косову дешава (и решава), као што смо видели, на небу. Када тога нема, овај локус остаје потпуно празних валенци, о чему сведоче понеко именовано и многобројна анонимна поља која, расута по читавој нашој епици, не успевају да се домогну никаквог песничког идентитета, већ остају једноставно места на којима се радња дешава. Све друго о чему смо овде у вези с пољем говорили - логори, шатори, војске и војсковође, мегдани и битке - остаје под снажним зрачењем косовске теме и никад се од њега не може одвојити.

1 С. Ј. Неклюдов, *Время и пространство в былинах, Славянский фольклор*, Москва, 1972, стр. 18-45.

2 Исто.

3 О симболици боја у нашој народној традицији види: Љубинко Раденковић, *Симболика боја у народним бајањима словенских народа*, Књижевна историја, 1986, XIX, 73-74, стр. 3-32.

Мирослав Савићевић

ОД ИЗВОРА ДО ПРИВИДА

(О неким изворима романа *Прича о косовском боју*)

У часопису *Књижевност* (1989, бр. 1), а потом у другом издању *Приче о косовском боју*, већ сам писао како је настајао мој роман. Али то је била више прича о околностима у којима сам стварао роман, или, боље да кажем, о такозваним спољашњим подстицајима него откривање авантуре писања посредством извора. Та авантура је, чини ми се, сем у неким детаљима, остала ван тадашњих мојих казивања. Такође, нисам ни објаснио да је "*Прича о косовском боју*" настала као последње дело у циклусу од три романа о преломном одређивању Срба према свету и историји, односно није се видело да *Причи* непосредно петходе романи *Брод мртвих* и *Слово*.

Припреме за писање и само писање тог циклуса трајале су десетак година, почев од 1978. године. Међутим, у редоследу појављивања романа има неочекиваности, што је једна од особитости самог циклуса. Први роман циклуса, *Брод мртвих* писао сам о нама најближем времену, о крају XVII и почетком XVIII века, други, *Слово*, о временима с краја XII и почетка XIII века и, последњи, *Причу о косовском боју* о времену с краја XIV века. Управо та путања, која не следи уобичајени пут од почетка ка крају, већ од краја ка почетку, па онда до Косова, у коме се, као у некој жижи, прелама сва наша историја, стално понављајући исту битку, обележава наше трајање да не кажем судбину. На крају пута је *Брод мртвих*, с патријархом Арсенијем Чарнојевићем и велмитрополитом Исаијом Ђаковићем, као покушај нашег уласка у Европу, новог доба, када иновација подразумева и одржавање континуитета. На почетку је, у *Слову*, са светим Савом, један, рекло би се, плоднији досег хришћанске екумене. Иземљу њих и, заувек, у *Причи*, Косово, које је уједно и космичка драма.

Готово увек, и читаоце и познаваоце, чим се суоче са оваквим романима, и то нарочито кад су решења неуобичајена и неочекивана, одмах обузме опсесивна помисао о изворима тих романа, који свакако постоје и мимо оних познатих извора, а које писац свесно скрива. И тако обично оно што је пишчев поступак, начин писања, а не догађај сам, почиње производити

стварност саму, до које би читалац хтео да дође у њеном најогољенијем виду, посредством извора које је писац искористио, а да при том није упутио на њих. Забуну уносе, сем изузетака, и сами писци, који нерадо говоре о изворима, знајући да ће злуреди, откривши извор, пре обезвредити писца него схватити његов поступак. Истраживачи, на жалост стижу прекасно, па писцима остаје, да и поред тога што су писањем завршили свој посао, ипак учине и по који корак који ће отклонити мистификације када су у питању извори. Можда је најбољи пример за то Елиот. Пишући *Пусту земљу*, чак је прибегао фуснотама да обележи изворе. Наравно, мало је писаца такве храбрости и такве културе као што је Елиот, и на тај чин нико не треба да их присиљава; пишчева је ствар да ли ће о томе проговорити или не. Пошто сам се и сам бавио истраживањима, и то не само књижевности, хтео бих да на примеру свог писања пређем и тај корак, наравно у обиму колико ова прилика допушта и уз бојазан да можда у томе нећу успети у оној мери у којој то читаоци очекују.

Чаролија писања

За мене су увек били најдрагоценији они извори који су ме, посредно или непосредно, уводили у саму чаролију писања. За *Слово* то су били списи светог Саве, и то у њиховим језичким сазвучјима. Прочитавајући их у оригиналу, ослушкивао сам звук тих речи и њихових спрегова, који су се претварали у ритам самог времена и посредством њих слутити његову космичку природу. У поласку од речи светог Саве, градио сам специфичан савремени идиом, којим сам хтео да посведочим наше бивање у језику и уједно узимао слободу да говорим уместо светог Саве данас.

За *Брод мртвих* инспиративне су ми, пак, биле речи из једног писма патријарха Арсенија Чарнојевића, иначе, данас, широј читалачкој публици познате по преводу Ђорђа Сп. Радјичића, а уврштене у *Антологију српског песништва* Миодрага Павловића под насловом *Молитва заспалом Господу* У њима се откривао раскрај душе при уласку у Европу, неизвесна и неизмерна пучина историје и загонетно ћутање вечности. Али, можда је за мене још подстицајнији био Арсенијев запис из његове књиге путовања на Свети Гроб. Ту патријарх забележи да у Ајшикадунин хану у Дренопољу архиђакон Данил заборава дивит, а кад се поврати не нађе га. Чуо сам, мада неизговорено и ненаписано и, Арсенијево питање: "Како даље писати?" Арсенијеве речи, и из писма и из записа, водиле су, тако, у безгласје, а у мом писању, супротно томе, изазивале су чудесно вишегласје и веру да се говор неће прекинути: ако га и угуше, говориће други у непрекидном току људског општења, па ће и глас мртвог патријарха оживети у речима Исаије Ђаковића.

За *Причу о косовском боју* најпре ми је магија саме речи прича отворила и просторе и времена и образовала ону чуде-

Али знао сам и да би ме мој сан о астрономији, коју сам одбацио због књижевности, одвојио од Косова, па сам, не без отпора, поновио чин из младости. Други приповедач у *Причи* тако је постао Кадизадијев отац Махмуд-ефендија, кадија из Брусе, а не сам Кадизаде и Руми.

Ипак, Кадизаде ме је, хтео-не хтео, пратио у читавом току писања, а у првој верзији романа, која је носила поднаслов *Самаркандски рукопис* писац је, трагајући за гласовима о косовској бици, доспео до Самарканда у нади да ће ту, где је у цамији Гур-Емир гроб Тимура, победника над Бајазитом у ангорској бици, наћи неки траг о Косову. Да је то очекивање реално, показивао је не само Тимур, него и извештај кастиљског посланика код Тимура де Клавиха, који пише да је Мурата убио кнез Лазар, а пре свега то очекивање је потхрањивао сам Кадизаде и Руми. Мој несуђени приповедач ту, у Самарканду, био је после косовске битке учитељ Тимуровог унука Улуг-бега, а потом управник Улуг-бегове астрономске опсерваторије и један од састављача Улуг-бегових астрономских таблица с каталогом положаја 1018 звезда. Било је очекивано да се код Кадизадија нађу Махмудов и Новаков рукопис и да их и он пропрати својим речима. У првој верзији романа писац је пошао тим трагом, па се на остацима разрушене Улуг-бегове опсерваторије спустио десетак метара под земљу где је у усеку стене изграђен огромни мермерни секстант. Зачињала се прича о чудесној историји рукописа и ја сам је, такође у истом трену, пресекао, опредељујући се за елементарно приповедање, логотета Новака и Махмуд-ефендије.

Али ипак, Кадизаде и Руми није коначно избрисан. Остао је присутан у даљем току романа у стрепњи Махмуд-ефендије, а у гласу писца на крају романа се и непосредно појавио као једна од могућности превазилажења историје.

Уговор с Богом, Васељена.

Већ сам писао да је косовска битка од првог часа доживљавана као светски догађај. Зато сам се више од свега бојао да не останем само на нашим мукама и да се не затворим само у наш свет. То би било најпогубније, свеједно колики би у таквом поступку био досег трагике Косова, јер угушило би се, можда већ у почетку, оно што Косово јесте и у једном универзалнијем смислу.

Из бројних извора није било тешко извести ону мисао у роману о причи коју о косовској бици причају и причаоци других народа - а она се заиста у различитим гласовима освечавала на просторима од Самарканда и Москве до Лондона и Париза, на руском, турском, персијском, латинском, италијанском, грчком, француском, немачком, шпанском, енглеском и другим језицима. Косовска битка је, у неку руку, послужила се називом Нешријевог дела с почетка XVI века, била *огледало света* и кроз њу се, у свим гласовима који су се ширили о њој, није можда чинило ништа друго него спознавао однос према

Али знао сам и да би ме мој сан о астрономији, коју сам одбацио због књижевности, одвојио од Косова, па сам, не без отпора, поновио чин из младости. Други приповедач у *Причи* тако је постао Кадизадијев отац Махмуд-ефендија, кадија из Брусе, а не сам Кадизаде и Руми.

Ипак, Кадизаде ме је, хтео-не хтео, пратио у читавом току писања, а у првој верзији романа, која је носила поднаслов *Самаркандски рукопис* писац је, трагајући за гласовима о косовској бици, доспео до Самарканда у нади да ће ту, где је у цамији Гур-Емир гроб Тимура, победника над Бајазитом у ангорској бици, наћи неки траг о Косову. Да је то очекивање реално, показивао је не само Тимур, него и извештај кастиљског посланика код Тимура де Клавиха, који пише да је Мурата убио кнез Лазар, а пре свега то очекивање је потхрањивао сам Кадизаде и Руми. Мој несуђени приповедач ту, у Самарканду, био је после косовске битке учитељ Тимуровог унука Улуг-бега, а потом управник Улуг-бегове астрономске опсерваторије и један од састављача Улуг-бегових астрономских таблица с каталогом положаја 1018 звезда. Било је очекивано да се код Кадизадија нађу Махмудов и Новаков рукопис и да их и он пропрати својим речима. У првој верзији романа писац је пошао тим трагом, па се на остацима разрушене Улуг-бегове опсерваторије спустио десетак метара под земљу где је у усеку стене изграђен огромни мермерни секстант. Зачињала се прича о чудесној историји рукописа и ја сам је, такође у истом трену, пресекао, опредељујући се за елементарно приповедање, логотета Новака и Махмуд-ефендије.

Али ипак, Кадизаде и Руми није коначно избрисан. Остао је присутан у даљем току романа у стрепњи Махмуд-ефендије, а у гласу писца на крају романа се и непосредно појавио као једна од могућности превазилажења историје.

Уговор с Богом, Васељена.

Већ сам писао да је косовска битка од првог часа доживљавана као светски догађај. Зато сам се више од свега бојао да не останем само на нашим мукама и да се не затворим само у наш свет. То би било најпогубније, свеједно колики би у таквом поступку био досег трагике Косова, јер угушило би се, можда већ у почетку, оно што Косово јесте и у једном универзалнијем смислу.

Из бројних извора није било тешко извести ону мисао у роману о причи коју о косовској бици причају и причаоци других народа - а она се заиста у различитим гласовима освечавала на просторима од Самарканда и Москве до Лондона и Париза, на руском, турском, персијском, латинском, италијанском, грчком, француском, немачком, шпанском, енглеском и другим језицима. Косовска битка је, у неку руку, послужила се називом Нешријевог дела с почетка XVI века, била *огледало света* и кроз њу се, у свим гласовима који су се ширили о њој, није можда чинило ништа друго него спознавао однос према

оном незаситом чудовишту које називамо историјом. Управо таква историја постала је моја опсесија и то сам хтео исказати али не филозофским или теолошким дискурзом, већ причом.

Још у најранијим српским списима о косовској бици излаз је потражен из историје, у опредељењу кнеза Лазара и косовских бораца за царство небеско и свесном жртвовању за њ, а у турским списима тај пут је еволуирао од схватања Мурата као мученика за веру до Муратове погодбе са Хаком Вишњом, Апсолутном Истином) да жртвује свој живот за победу. Везивање за царство небеско, иначе једно од такозваних општих места средњевјековне књижевности, управо у том свом значењу било је тада продуктивно стилско начело, па сам ја, следећи га, покушао да га данас, кад значи нешто друго, оживим пре свега као мотивски потенцијал.

Димитрије Митриновић је у чланку *Видовдан Југославије* ("Политика", 1929. године, 28. јуна) Лазарев избор царства небеског дефинисао као уговор с Богом, саображавајући га и Мојсијевом и Христовом завету. Ја сам пак тај уговор схватио пре свега као књижевни мотив, истина ретко коришћен, насупрот мотиву уговора с ђаволом који књижевност не престаје да фасцинира до данашњег дана. Међутим, у мом виђењу, уговор с Богом је свирепији и неизвеснији него уговор с ђаволом: његове погодбе се испуњавају или од њих одустаје на попришту историје. Савременост се тако показује у жртви, а вечност чак и кад верујемо у њу, не мора се достићи.

Када сам исписао Лазарев уговор с Богом, нисам га могао оспорити ни Мурату: оба приступају том уговору, један се опоредјељујући за пораз, други за победу, и у оба случаја долазе до вечности само преко смрти. Свако тако има право на своју врсту тога уговора. И свако ће га запечатити смрћу, и ту оспоравања не може бити.

Питање оспоравања ми се ипак постављало, али друкчије. Да ли је, питао сам се, царство земаљско заиста негирано до краја? У земаљском царству ипак остају и преживели и, пре свега потомци, једни, с оптерећењем победе, да је сачувају, други, с оптерећењем пораза, да битку наставе. У моме виђењу за Србе је то нада у избор слободе земаљске и нисам се двоумио да кажем да нам се поновљена битка стално пружа "Косово нас увек чека, рећи ћемо. Или, оно нас тек чека, најбоље је рећи".

Али, полазећи од исхода српског и турског избора управо у царству земаљском, дакле у самој историји, Турци су остали у њој верујући да је предодређена. Махмуд-ефендија је тако исписивао историју предодређености, Срби су се, пак, измицали у причу, покушавајући да негирају историју. Ипак ни Турци нису могли да избегну вртлог приче, што сам показао у случају Махмуд-ефендије, ни историја од Срба није могла да не узме пун данак, управо по цену настајања прича.

У ствари, опет сам долазио до случаја приповедача, логотета Новака и Махмуд-ефендије. Они су се кретали по својим уклето спрегнутим путањама, спознајући и историју и причу, али и дослућујући њихов скривени праузрок.

Пријатно сам се изненадио када ми је мој пријатељ Раша Попов, пошто је прочитао роман, рекао да су приповедачи слични двома планетама које се крећу и око својих сунаца и истовремено једна око друге, пре по законима музике него небеске механике. Значи, ипак је мој поступак могао да даје ефекте које сам очекивао. Жртвујући Кадизаде и Румија, ја сам га посредно, и на овај начин, а не само у гласу писца, враћао из наших скривених снова о толико нам блиској и уједно непознатој Васељени, наравно, у чаролији приче и приповедања, а не у астрономским прорачунима.

Научници

У разговору с Милићом Остојић-Пушара, који је НИН објавио пре неколико месеци, рекао сам да много дугујем вишевековном промишљању Косова, као и да сам се својим делом и сам уврстио у његов ток. Из тог тока у овом напису поменуо сам Стојана Новаковића и Димитрија Митриновића. Но био бих неправедан кад не бих поменуо и три савремена научника, чијим открићима дугујем заиста много. То су Алексеј Олеснички, Сима Ћирковић и Ђорђе Трифуновић. Расправа Алексеја Олесничког *Турски извори о косовској бици*, посвећена успомени Илариона Руварца ("Гласник Скопског научног друштва", 1934.), пружила ми је прва обавештења о Махмуд-ефендији и Кадизаде и Румију и била мост ка мојим даљим трагањима. Сима Ћирковић у свом раду *Две српске повеље за Лавру* ("хиландарски зборник", 1983) довео ме је до логотета Новака. Ђорђе Трифуновић у расправи *Косовско страдање и небеско царство* (зборник *О кнезу Лазару*, 1975.) пописом синтагми које у српским средњовековним списима представљају царство небеско и царство земаљско дао ми је управо најдрагоценији језички материјал од кога се лако долазило до чаролије приче и писања.

Да ли се тиме не потврђује стара истина да књижевност ипак не може без науке? Уосталом, још патријарх Пајсеј је, пишући *Житије цара Уроша*, говорио да треба испитати и списе мудраца и њима се плодствовати. Друга је ствар што их писци, потом, превode у свет привида и што су спремнији да крену од најоскуднијег податка пре него од њиховог обиља или, кад је о обиљу података реч, пре од неког необичног угла виђења него од свеукупног погледа.

НАСТАНАК КОСОВСКЕ ИДЕЈЕ У ПРВИМ ПОСТ-КОСОВСКИМ КЊИЖЕВНО-ХАГИОГРАФСКИМ СПИСИМА

Основна тема најстаријих списа насталих првих година и деценија након косовског боја, претежно црквеног али и световног порекла, јесте херојство кнеза Лазара и његових војника чија погибија у борби са Турцима има значење мученичког подвига за веру и отачаство. Значајан број тих десет најстаријих списа, сразмерно кратки временски период у коме су настали, због чега се могу сматрати савременим књижевно-историјским одјеком ове крваве прекретнице, као и подударности у интерпретацијама великог историјског чина, дају овим текстовима значај историјских извора првога реда за изучавање идејно-политичких последица догађаја који је најдубље и најтрајније обележио историјску свест Срба.

Вероватно најстарији од ових списа, чија учесталост у раним годинама после косовског боја сведочи о брзини настајања и обиму ширења култа о косовском мартирјуму, јесте *Пролошко житије кнеза Лазара* са стиховима. У односу на књижевно-историјско наслеђе из немањићког времена могу се запазити важне новине у оквиру овог књижевног жанра који у српској средњовековној држави има улогу хагиографско-историјографске хронике. У складу са настанком мартирјумског владарског култа то је непосредни удео војника и витезова у литургијском прослављању светитељства кнеза Лазара. То су "сви православни христијани, множество тисућа, у благочешћу са њим скончали од нечастивих Агарјана". Да то није обична ратничка погибија него свесни "словесни", осмишљени крунски подвиг мартирјума, што значи сведочења вере, говоре следеће речи: "...и мноштво благородних његових (Лазаревих) војника, исповедајући Христа, супротставивши се, вере ради христјанске, Христу се престаивше. Мученичким венцем, блистајућим светлије од сунчеве зраке, све (их) Владика украси" (С. 252-252).

Овакво тумачење смисла косовске погибије присутно је у мањој или већој мери у свим најранијим косовским списима, укључујући и световни епитаф, запис на косовском стубу за који је стилистичком анализом прилично убедљиво потврђено да је написан од стране деспота Стефана Лазаревића.

Да је одјек косовског броја у свести савременика био велики и веома снажан уопште не треба сумњати, за то постоји довољно сведочанстава из Србије и из других земаља. Сама по себи заиста изузетна чињеница да ниједан од два владара није преживео овај жестоки судар народа и вера морала је снажно обележити свест људи онога времена. Без обзира на стварни стратешки исход битке за који се може само закључити да није донео довољно одлучујућу превласт једној или другој страни тако да се лако могао различито тумачити, јасно је већ у овим списима да је најјачи био утисак о судбоносности једног историјског преокрета. То је лако разумљиво јер је без обзира на исход на бојном пољу овај сукоб довео до битне промене политичког односа снага на Балкану, Србија наике после Косова постаје вазална држава османлијског царства а Турци су за- посели неке градове у Србији. И то је можда не мање од мучеништва владара и његовог "војинства" наводило савременике да се питају и нуде одговоре на загонетку егзи- станцијално-политичког и свештено-историјског смисла ове прекретнице. Тако анонимни аутор *Житија и начелства кнеза Лазара*, писаног између 1402. и 1405. године, открива људски тако разумљиву запитаност, као и критичност духа и склоност ка историјском размишљању, изјавом: *"Не знам у ствари шта да кажем на то"* додајући да узрок погубљења светог кнеза може бити издаја "његове страже" или пак *суд божији*". Свој судо исходишту косовског сукоба овај писац говорећи о насле- ђивању владарског достојанства од стране кнежевих синова Стефана и Вука, изриче као свест о општој одговорности за заједнички усуд: *"и због наших грехова беху потчињени убици њихова оца"* (с. 94 и 98.). Сliku о косовској драми као судбо- носном чину употпуњује исказ о помрачењу сунца на три године пре битке чиме се добија и космичка димензија исто- ријске позорнице.

Схватање о општенородном сагрешењу као услову косов- ског судилишта среће се и у другим делима из овог времена. Тако непознати Раваничанин који је између 1392. и 1398. напи- сао *Житија кнеза Лазара* говори о турској најезди као о: *"стрели пуштеној од Бога Исмаелићанима која и нас погађа због наших грехова"* као и то *"да се творевина не уздиже пред Богом"*. Почи- њући као оцена о заједничком удесу балканских хришћана овај коментар уствари говори о непомирљивости у борби за превласт на Балкану, као греху гордости који је утро пут тур- ском освајању.

О отоманском освајању као верском сукобу говори Служба кнеза Лазара настала од основног до развијеног облика од преношења моштију светог кнеза у Раваницу 1391. до 1402. године. Састављач ове службе приписује османлијском осва- јачу својство најжешћег непријатеља хришћанске вере кроз речи: *"Дођите да искоренимо са лица земље припаднике праве вере да се Православно име више не спомене међу њима"* (С. 184). А Лазарев подвиг се сматра не само сведочењем вере него и одбраном Цркве: *"Све околне земље, свети, приповедају твој*

живот и подвиге; Света Црква славећи, такође опева твоју успомену, јер си за њу ти пролио своју крв" (с. 188).

У складу са схватањем о турској најезди као последици сагрешења косовски мартинијум није осмишљен као божја казна него као искупљење, тиме се потврђује идеја о кдсовском страдању као духовном тријумфу. Патријарх Данило млађи који је добро познавао старије списе династичке књижевности као што су *Животи краљева и архиепископа српских*, говори у свом знаменитом делу *Слово о кнезу Лазару* о страдању и смрти који се: "лако подносе у Христу и за благоверно отацтво". Као кнежева беседа војсци пред битку ове речи говоре о непосредним побудама за отпор непријатељу. "Боља нам је смрт у подвигу него живот у срамоти; боље нам је да примимо мучни свршетак у борби него да окренемо своја плећа непријатељима". А кнежеви ратници су означени "као војници Христови, као страдалници за благочашће (веру), еда бисмо се уписали у књиге живота" (с. 89-90). Док се у кнежевим речима у *Житију кнеза Лазара*, изричито говори о искупљењу: "пролијмо крви наше, смрћу живот искупимо и удове наших тела не штедим од посечења за веру и отацтво наше и тако ће се умилоствити Бог на наше остатке и неће искоренити нашу земљу и народ до краја" (с. 162-163); кнежеве речи у *Слову о Кнезу Лазару* дају с једне стране психолошку основу позива на саможртвовање: "боље нам је да нас један гроб све заједно прими, него да гледамо родитеље и сроднике наше како се одводе у туђу земљу". Као и духовни мотив за мучеништво: "Но као што смо се наслађивали (животним) радостима, сада не устукнимо пред неизбежним и положимо душу своју за ближње своје, као што рече "Господ" (с. 110-111). Ово је класичан мотив јеванђелског самопрегора који има полазну основу у Усековању светог Јована Крститеља и у Христовом Распећу, па се до истоветног образложења мучеништва као свештеног чина код рано-словенских кнежева-светитеља, у Русији святих Бориса и Гљеба а код Срба готово у исто време, светог Јована Владимира зетског.

Косовска ратничко-мартиролошка епопеја добија много шире размере од класичног мартинијума из свештене историје па тако на речи свог владара српска војска одговара у хору: "Умримо да увек живи будемо" (с.90) код Данила млађег, а: "Спремни смо послушати твоју заповест и учинићемо више од онога што си рекао" (с. 111) у *Слову о кнезу Лазару*. У прошлом житију то је реч ратника који говоре у молитви: "Господе! Господе! не напуштај нас до краја, имена Твога ради, и не разори Твој завет (савез) са нама" (с. 252), а у *Похвали кнезу Лазару* Антонија Рафаела Епактита: "Посети нас са висине, спасењем Твојим, и мрзост опуштења која на нас лукаво наилази, тврдо разори, о Владико", (с. 84).

Као најмоћнија државна творевина на Балкану током великог дела XIV века Србија се брзим слабљењем остатака византијског царства и Бугарске нашла у положају последње одбране православног хришћанства. Све више стешњена изме-

ђу плиме отоманског освајања и растућих снага римокатоличке Европе, Србија у дубокој политичкој кризи од смрти Душанове, такође наслућује судбоносне прекретнице и смртну опасност која прети пре свега са Истока. Јачање исихаистичког покрета у Србији за владавине кнеза Лазара утицало је на јачање верског одушевљења као милтантне свести о потреби одбране духовног наслеђа. У таквим приликама када се маришка катастрофа доживљава као санкција политичких и других сагрешења расте расположење које ствара потребу за искупљењем и страдањем за веру и отачаство. Ово ће расположење наћи свој најосмишљенији израз у настанку култа мучеништва, кнеза Лазара и његових храбрих и верних витезова.

Тако политичка теологија српског средњевековног друштва добија нове облике, херојски идеал мучеништва за веру у коме као и код Немањића суштинску улогу врши сам владар али се сада удео у њему проширује и на његову војску, паству, сам народ. Овим се достиже највећи степен сакрализације историје, изузетан пример доследности освештенем начелу егзистенцијалног опредељења чак и за епоху као што је средњи век.

Видели смо да чак и овако сумаран преглед основних тема постокровских хагиолошких списа, као овај који смо овде изнели, омогућује увид у основне идеје настале као одраз косовске прекретнице у свести савременика. То су схватање о косовској драми као последици сагрешења, мартријум кнеза Лазара и његове војске као залог општег искупљења, свест о сукобу два непомирљива духовно-цивилизацијска начела, императив одржања освештаних вредности и потреба одржања самобитности по сваку цену и слично.

Херојство, верност и спремност на највећи самопрегор, слобода и одбрана отачаства, вера у вишу правду и изнад свега у преимућство духовних и етичких над пролазним и себичним циљевима јесу идеали историјски опредељени снагом израза слободног опредељења владара и његове војске, хора ратника, израза саборне свести као освештаног завета најшире схваћене колективне савести. Овако схваћено прослављање косовског мартријума омогућава најширу хоризонталну идентификацију са овом духовно-етичком историјски конкретизованом вертикалом. Зато је и тако честа појава у српском патријархалном друштву да се с колена на колено преноси предање о пореклу од неког учесника у боју на Косову. Управо као да на Косову пољу почиње национална историја у народној свести или као да се снага његовог одјека тако увећавала временом да је оставио у сенци готово све што је било старије.

Имајући полазну и чврсту основицу у писаној традицији коју је одржавала, развијала и тумачила црква преко својих манастирских и других духовних центара, представа о косовском судилишту добијала је све значајније размере у народној свести. О значају култа светог косовског кнеза довољно сведочи пример из једног од најтежих времена турске власти, када су напуштајући 1690. пред турско-арбанашком одмаздом

Косово и друге делове старе Србије, десетине хиљада породица предвођене патријархом населиле мађарске равнице све до Сент Андреје, ишли су испред њих раванички калуђери носећи живот са моштима кнеза Лазара као Израелци Ковчег Завета у свом проласку кроз пустињу.

Народна усмена традиција преузела је све основне елементе косовског предања из црквене писане књижевности и начинила од њих полазну основу своје епске усмене хронике. Развијајући основне мотиве из овог дела писменог наслеђа стваралачки дух народног генија транспоновао је духовно наслеђе Цркве у матичну епопеју своје историјске свести. Преводећи косовски завет са освештаног језика духовне поезије и прозе у стихове епског духа и ритма народни рапсод није отуђио основну идеју његовог смисла. Тако косовска епопеја добија облик јеванђелског искупљења опредмећеног у народној историјској самосвести. Изузетна је појава да се историјска свет до те мере саобрази матичној радњи свештене историје, оној која сачињава главна збивања Страсне Седмице. Није могло остати незапажено да кнежева вечера одговара Тајној вечери, причешће војске причешћу апостола, издаја Вука Бранковића - Јудиној издаји, страдање кнежево - распећу Христовом, страдање српске војске - мучеништву прве цркве, и слично.

Поникла са косовског поља са "мноштвом костију мртвих" идеја духовног тријумфа масовног мучеништва, која је тако снажно обележила завршетак златног доба српске средњовековне историје, развила се током времена најтежих искушења у својеврсну националну теодицеју. У њој се сажима сво историјско и духовно искуство српског народа чије сећање сеже у дубине архетипских слојева почев од времена када се политика претварала у теологију, идеологија у литургију а историја у поезију, у време када је човек био много ближи земљи а земља небу. Искуство које чини да нам понекад нова збивања изгледају чудно позната и као да долазе из неког давнашњег ружног или пак просвећеног сна. Све да бисмо схватили да прошлост никад није сасвим завршена, иако све што има почетак има свој крај, али да историја још увек остаје као одлучујући део људске судбине, а прошлост наслеђе без кога нема будућности, зато вреди размислити и о речима Фернана Бродела: "Човек ствара историју - историја ствара човека".

Овome се може додати још само то да је у духу једне друге, старије, дијалектике, оне коју је Георгије Остогорски назвао "антиномичким мишљењем", - човек не само креативнији него и важнији од историје, човек је у историји али и изнад историје.

ГЕНЕЗА КОСОВСКЕ ИДЕЈЕ У ПРВИМ
ПОСТ-КОСОВСКИМ КЊИЖЕВНО-ИСТОРИЈСКИМ
СПИСИМА

Кама једно питање које се неодољиво намеће свему што хоће да се на овим просторима артикулише као историјска свест. Питање које по својој природи тражи одгонетку у чијој основи мора бити способност да се историјски мисли.

Какав је смисао и покретачки узрок косовске идеје, оне идеје која је нашла свој најпознатији израз у народном предању и у косовском епу?

Каква је то потреба која чини да један народ у шествековном трајању изражава свест о свом историјском бићу кроз слављење онога што сматра својим највећим политичким поразом?

Да ли је то само сублимација осећаја немоћи малих и слабијих које стихијска неумољива сила јачих и већих развјава беспућима времена и простора претећи да им затре сваки помен и угрози голи опстанак?

Историја као свест о трајању у протеклом времену и потврда трајног присуства на одређеним просторима остаје и даље ипак више једна представа о прошлости него њен заиста објективни одраз. Зато прошлост треба посматрати не само у размери онога што смо у могућности да из ње реконструиримо него и као представу савременика о свом ближем или даљем протеклом времену. А да би се боље схватила генеза и развој једне идеје или историјске представе, потребно је имати у виду бар основне етапе њеног развоја и начин како се она преламала кроз слојеве различитих повесних раздобаља, увек мање или више условљена духом времена у датом историјском контексту.

"Ој Косово грдно судилиште
насред тебе Содом задимио"

Узвикује са жестином непребола владика Раде, као песник националног препорода, владар и владика. Он тако више сведочи о своме времену и њему својственој драми једног народа који се поново усправља и обнавља своју историјску самосвест, него о оном Косову на које се позива. Свако српска доба

има своје Косово. И ово садашње није мање пресудно од било ког некадашњег.

А Косово је било судилиште и за оног му савременика који је писао житије кнеза Лазара. Покушајмо дакле да га сагледамо очима савременика, посредних или непосредних сведока, свеједно, важнији је у овом случају њихов доживљај, тумачење догађаја и свест о историјском збивању и његовом смислу, визија која сачињава основу свега што је од Косова наслеђено.

Основна тема најстаријих списа насталих првих година и деценија након косовског боја, претежно црквеног али и световног порекла, јесте херојство Кнеза Лазара и његових војника чија погибија у борби са Турцима има значење мученичког подвига за веру и слободу. Значајан број тих десет најстаријих списа, сразмерно кратки временски период у коме су настали што чини да се могу сматрати савременим књижевно-историјским одјеком ове крваве прекретнице, као и подударности у интерпретацијама великог историјског чина дају овим списима значај историјских извора првога реда за изучавање идејно-политичких последица догађаја који је најдубље и најтрајније обележио историјску свест Срба. И поред свег значаја ове књижевно-историјске баштине са краја XIV и почетка XV века не може се прећутати да она још увек није стекла заслужено место у ововременским текстолошким, филолошким, књижевно-уметничким и историјским студијама. Многи од ових списа нису ни ваљано издати а о преводима да и не говоримо тако да још увек нису довољно присутни у видокругу шире научне и културне јавности. До сада најопсежнија и вероватно једина опсежна синтетичка студија из ове области јесте докторска дисертација професора Ђорђа Трифуновића, чије већ давно издање, Крушевац 1968., као да није довољно узимано у обзир када се писало и говорило о Косову у историји и у књижевности.

Вероватно најстарији од ових списа чија учесталост у раним годинама после косовског боја сведочи о брзини настајања и обиму ширења култа о косовском мученику, јесте *Пролошко житије кнеза Лазара* са стиховима у односу на књижевно-историјско наслеђе из немањинског времена могу се запазити важне новине у поетици у оквиру овог књижевног жанра који у српској средњовековној држави има улогу хариографско-историјске хронике. У складу са настанком мученикушког владарског култа то је непосредни удео војника и витезова у литургијском прослављању светитељства кнеза Лазара. То су "сви православни хришћани, множество тисућа, у благочешћу са њим скончали од нечастивих Агарјана". Да то није обична ратничка погибија него свесни "словесни", осмишљени крунски подвиг мученикушког, што значи сведочења вере, говоре следеће речи: "...и мноштво благородних његових (Лазаревих) војника, исповедајући Христа, супротставивши се, вере ради хришћанске, Христу се представише, Мученичким венцем, блистајућим светлије од сунчеве зраке, све (их) Владика украси". (с. 252-252).

речи: *Дођите да искоренимо са лица земље припаднике праве вере да се Православно име више не спомене међу њима* (с. 184). А Лазарев подвиг се сматра не само сведочењем вере него и одбраном цркве: *Све околне земље, свети, приповидају твој живот и подвиге; Света Црква, славећи, такође опева твоју успомену, јер си за њу ти пролио своју крв* (с. 188).

У складу са схватањем о турској најезди као последици сагрешења косовски мартитијум није осмишљен као Божја казна него као искупљење, тиме се потврђује идеја о косовском страдању као духовном тријумфу. Патријарх Данило млађи који је добро познавао старије списе династичке књижевности као што су *Животи краљева и архиепископа српских*, говори у свом знаменитом делу *Слово о кнезу Лазару* о страдању и смрти који се лако подносе у Христу и за благоверно отачаство. Као кнежева беседа војсци пред битку ове речи говоре о непосредним побудама за отпор непријатељу: *Боља нам је смрт у подвигу него живот у срамоти; боље нам је да примимо мучни свршетак у борби него да окренемо своја плећа непријатељима. А кнежеви ратници су означени "као војници Христови, као страдалници за благочашће (веру), еда бисмо се уписали у књиге живота"* (с. 89-90). Док се у кнежевим речима у Житију кнеза Лазара изричито говори о искупљењу: *пролијмо крви наше, смрћу живот искупимо и удове наших тела нештедимо од посечења за веру и отачаство наше. И тако ће се умилоствити Бог на наше остатке и неће искоренити нашу земљу и народ до краја* (С. 162-163); кнежеве речи у *Слову о Кнезу Лазару* дају с једне стране психолошку основу позива на саможртвовање: *Боље нам је да нас један гроб све заједно прими, него да гледамо родитеље и сроднике наше како се одводе у туђу земљу*". Као и духовни мотив за мучеништво: *Но као што смо се наслађивали (животним) радостима, сада не устукнимо пред неизбежним и положимо душу своју за ближње своје, као што рече Господ* (С. 110-111). Ово је класичан мотив јеванђелског самопрегора који има полазну основу у Усековању светог Јована Крститеља и у Христовом распећу, па све до истоветног разложења мучеништва као свештеног чина код рано-словенских кнежева-светитеља, у Русији светих Бориса и Гљеба а код Срба готово у исто време, светог Јована Владимира зетског.

Косовска ратничко-мартитролошка епопеја добија много шире размере од класичног мартитијума из свештене историје па тако на речи свог владара српска војска одговара у хору: *умримо да увек живи будемо* (с. 90) код Данила млађег, а: *Спремни смо послушати твоју заповест и учинићемо више од онога што си рекао* (с. 111) у *Слову о кнезу Лазару*. У пролошком житију то је реч ратника који говоре у молитви: *Господе! Господе! не напуштај нас до краја, имена Твога ради, и не разори Твој завет (савез) са нама*". (С. 252), а у *Похвали кнезу Лазару* Андонија Рафаела Епактита; *Посети нас са висине спасењем Твојим, и мрзост опуштања која на нас лукаво наилази, тврдо разори, о Владико* (с. 84).

Српски народ ступа на позорницу историје настањивањем на територији Византије, Државе тада најразвијеније пи-

Израиља", они врше сакрализацију његове прошлости и уздижу његову самосвест у област свештене историје која је продужетак Старог и Новог завета. Тако је Србија у духу савремене политичке теологије постепено доспевала у средоток збивања спремна да преузме смену уморне Византије и да обнови улогу источног хришћанства још увек могућом синтезом изнад Истока и Запада. Овај далековиди покушај био је осуђен на пропаст одлучним противљењем Васељенске патријаршије која је у својој конзервативности претпоставила грчку националну осетљивост интересима још увек непрегаженог православног света. Анатема бачена на српског императора и патријарха проузрокује духовно-политичку кризу у Србији и први пут озбиљно нарушава симфонију државног и црквеног организма. Отада ће водећи световни и црквени људи настојати да премосте овај раздор и да обнове духовно јединство унутар православног света. То ће у потпуности успети кнезу Лазару који постаје обновитељ духовно-политичке равнотеже и настављач изгубљеног легитимног династичког континуитета.

Оно што није могло успети на плану политичке историје, јер је Цариградска патријаршија исувише уско схватила своју улогу одбране освештаног легитимног поретка, нашло је противтежу у Србији са краја XIV века на плану свештене историје. Јасно изражена свест у најстаријим покосовским списима претежно црквеног порекла, о херојској погибији владара и великог дела његове војске као свесној жртви у одбрану не само отачаствене него и општехришћанске цивилизације, најбоље сведочи о уздицању историјске самосвести Срба у само средиште свештене историје. Нови степен сакрализације отачаствене повести је управо у томе што сада српски род није више заступљен у есхатону само преко својих најистакнутијих људи него и преко мноштва ратника палих за веру који светоме кнезу одговарају на његову беседу уочи одсудне битке у хору: "умримо да вазда живи будемо".

И пре косовског боја, посебно после маричке битке, а још више после њега, постојало је у Србији као и у другим земљама православног хришћанства, једно расположење последњег времена "втори век" или "последњи род" у савременим изворима. Ово расположење биће касније образложено у Цариграду а нарочито у Русији на сличан начин као што се изражавао страх од хиљадите године на Западу крајем првог миленијума. На Балкану је та стрепња и обесхрабреност била ипак пре свега последица све виднијег западања у безизлаз његових Држава. Много је шта у целој Европи указивало на то да се приближава завршетак једног великог и пресудног историјског периода, средњег века, током којег је цела континентална цивилизација добила своје трајно обележје и у којем су настале већина држава у овом делу света. Византијски део хришћанства као да је био предодређен да не преживи своју епоху, јер је у највећој мери био њен део као најкарактеристичнија појава времена и простора на којима је хришћанство

стекло чврсте основе. Вероватно је и то био један од разлога да се завршни део средњег века који се по византијском каландару скоро подударао са крајем седмог миленијума од стварања света, доживи као последње време, доба којим се заршава историја. У сваком случају ово време, крај XIV и прва половина XV века, било је доба у коме се угасила хиљадугодишња цивилизација којој су припадале и балканске земље из *Византијског комонвелта* како је овај цивилизацијски круг назвао Димитрије Оболенски.

Као најмоћнија државна творевина на Балкану током великог дела XIV века Србија се брзим слабљењем остатака византијског царства и Бугарске нашла у положају последње одбране православног хришћанства. Све више стешњена између плиме отоманског освајања и растућих снага римокатоличке Европе, Србија у дубокој политичкој кризи од смрти Душана, такође наслеђује судбоносне прекретнице и смртну опасност која прети пре свега са Истока. Јачање исихаистичког покрета у Србији за владавине кнеза Лазара утицало је на јачање верског одушевљења као милтантне свести о потреби одбране духовног наслеђа. У таквим приликама када се маричка катастрофа доживљава као санкција политичких и других сагрешења расте расположење које ствара потребу за искупљењем и страдањем за веру и отацтво. Ово ће расположење наћи свој најосмишљенији израз у настанку култа мучеништва, кнеза Лазара и његових храбрих и верних витезова.

Тако политичка теологија српског средњевековног друштва добија нове облике, херојски идеал мучеништва за веру у коме као и код Немањића суштинску улогу врши сам владар али се сада удео у њему проширује и на његову војску, паству, сам народ. Овим се достиже највећи степен сакрализације историје, изузетан пример доследности освештеном начелу егзистенцијалног опредељења чак и за епоху као што је средњи век.

Видели смо да чак и овако сумаран преглед основних тема постоковских хагиолошких списа, као овај који смо овде изнели, омогућује увид у основне идеје настале као одраз косов-

вертикалом. Зато је и тако честа појава у српском патријархалном друштву да се с колена на колено преноси предање о пореклу од неког учесника у боју на Косову. Управо као да на Косову пољу почиње национална историја у народној свести или како да се снага његовог одјека тако увећавала временом да је оставио у сенци готово све што је било старије.

Епохалне историјске прекретнице, као кључне етапе друштвеног развоја остају трајно обележене у колективној свести, најчешће преко личности које су најизразитије обележиле почетак једног раздобља а понекад преко најупечатљивијег догађаја на размеђу епоха. Ако је култ родоначелника немањихке државе и цркве тако трајно обележио српски средњи век то је бесумње и зато што њихово време и дело означавају почетак златног доба највећег домета државног и друштвеног развоја средњовековне Србије. Култови светаца као лични пример, узор и животни идеал у хришћанству иначе погодују индивидуалној идентификацији у условима једног реалативно сложеног друштвеног организма какво је трипартитно друштво европског средњег века. У битно измењеним друштвеним приликама новог доба које настаје губитком државне самосталности пред турским освајањем, где се трајно мењају друштвене и менталне структуре на Балкану, истовремено почиње процес друштвене регресије подређеног становништва и његове националне хомогенизације као израз потребе за одржањем верско-етничког континуитета у тешким условима. У време када нестаје самостална државна организација и један од три основна друштвена слоја, племство, почиње својеврсна "демократизација" унутар најашире схваћеног организма националне цркве као духовно-територијалне заједнице свих хришћана. Оваквим друштвеним условима морало је савршено одговарати духовно-историјска, књижевна и усмена традиција из времена косовског боја.

Имајући полазну и чврсту основицу у писменој традицији коју је одржавала, развијала и тумачила црква преко својих манастирских и других духовних центара, представа о косовском судилишту добијала је све значајније размере у народној свести. О значају култа светог косовског кнеза довољно сведочи пример из једног од најтежих времена турске власти, када су напуштајући 1690. пред турско-арбанашком одмаздом Косово и друге делове старе Србије, десетине хиљада породица предвођене патријархом населиле мађарске равнице све до Сент Андреје, ишли су испред њих раванички калуђери носећи живот са моштима кнеза Лазара као Израелци Ковчег Завета у свом проласку кроз пустињу.

Народна усмена традиција преузела је све основне елементе косовског предања из црквене писане књижевности и начинила од њих полазну основу своје епске усмене хронике. Развијајући основне мотиве из овог дела писменог наслеђа стваралачки дух народног генија транспоновао је духовно наслеђе цркве у матичну епопеју своје историјске свести. Преводећи косовски завет са освештаног језика духовне поезије и

прозе у стихове епског духа и ритма народним рапсод није отуђио основну идеју његовог смисла. Тако косовка епопеја добија облик јеванђелског искупљења опредмећеног у народној историјској смаосвести. Изузетна је појава да се историјска свест до те мере саобрази матичној радњи свештене историје, оној која сачињава главна збивања Страсне Седмице. Није могло остати незапажено да кнежева вечера одговара Тајној вечери, причешће војске - причешћу апостола, издаја Вука Бранковића - Јудиној издаји, страдање кнежево - распећу Христовом, страдање српске војске - мучеништву прве цркве, и слично.

Поникла са косовског поља са "мноштвом костију мртвих" идеја духовног тријумфа масовног мучеништва, која је тако снажно обележила завршетак златног доба српске средњовековне историје, развила се током времена најтежих искушења у својеврсну националну теодицеју. У њој се сажима историјско и духовно искуство српског народа чије сећање сеже у дубине архетипских слојева почев од времена када се политика претварала у теологију, идеологија у литургију а историја у поезију, у време када је човек био много ближи земљи а земља небу. Искуство које чини да нам понекад нова збивања изгледају чудно позната и као да долазе из неког давнашњег ружног или пак светлог сна. Све да бисмо схватили да прошлост никад није сасвим завршена, иако све што има почетак има свој крај, али да историја још увек остаје као одлучујући део људске судбине, а прошлост наслеђе без кога нема будућности, зато вреди размислити и о речима Фернана Бродела: "Историја ствара човека - човек ствара историју".

Овome бих додао још само то да је у душу разне друге, старије дијалектике, оне коју је Георгије Острогорски назвао "антиномичким мишљењем", човек и важнији и креативнији од историје, он је у историји али и изнад историје.

ПОЕЗИЈА КОСОВСКОГ ЕГЗОДУСА

Нема стихова који данас, у овим суморним временима, сажетије казују о Косову од стихова из драме Љубомира Симовића *Бој на Косову* (1989): "Данас у Србији нема другога пута, /до пута на Косово, или са Косова!" Изговорио их је монах Теофан при сусрету са видаром Богојем. О Косову добронамерник - човек који држи до отаџбине и части, може размишљати само на овај начин. Србија - која се, према Симовићевој драми *За време цара Душана*, огледала у водама три мора - била је, симболично, сведена "са три мора на три Мораве". То је до јуче била Србија, а шта је Косово без Србије, шта Србија без Косова - добро је познато! као што се зна да је Косово, како каже наводни песник, било и остало "разбојиште", да *качаковање* на њему, практично, није ни престајало, да су зулуми над неарбанашким становништвом ствар континуитета.

Три тоналитета сажима косовски лелек - догађања уочи, за време и после боја, обједињена су памћењем у косовском мишљењу, етици, ицеологији, књижевности и другим уметноситма, веровању, па и празноверју.

Постоји у старом српском песништву начин казивања који се зове *плач*. Казивач њиме, обраћајући се најчешће Богородици, исказује своју понизност, рида. Појединци би да га сведу на религиозну екстазу, испразни мистицизам, што је, наравно, нетачно. Корен плача заснива се на промишљеном опредељењу, одговарајућој спознаји бића, што је она теолошка ништа не мења - напротив!

Оно пре, за време и после боја слило се, бар кад је песништво у питању, у својеврсни *косовски плач*. А тај плач, баш као и у старом песништву, радостан је плач и проузрокован је добро познатим косовским опредељењем. Оно је непосредно експлицирано епском народном песмом *Пропаст царства српскога*, односно стиховима:

"Мили боже, што ћу и како ћу?
Ко ме ћу се приволети царству:
да или ћу царству небескоме,
да или ћу царству земаљском?

Ако ћу се приволети царству,
приволети царству земаљском,
земаљско је за малена царство,
а небеско увек и довека.
Цар воледе царству небеском,

Ови сихотиви уткани су у српску духовност, мишљење, па и државност. Они су трн у оку људима недобронамерним, верским бојовницима, вербалним крсташима. По правилу, на њих су "огњем и мачем" устајали шовинисти. Занимљиво да је *царство небеско* Мирослав Крлежа 1916. године прогласио "религиозном лимунадом", средњовековним глупостима, а њихово декламовање интелектуалним безобразлуком, да би се 1952. године обрушио на апологију "кнежевске смрти као православне жртве небеске".

Жртвовање ради царства небеског узидано је у темеље српске духовности, запамћено и преношено на будућа покољења. Ту православну жртву, коју није "разумео" Крлежа, најсажетије је изразио Данило Млађи у *Слову о светом кнезу Лазару*, кад кнез Лазар уочи боја "тихом и слатком речју" између осталог каже: "Боље је нама у подвигу смрти, него ли са стидом живот". Следе потом реченице које експлицирају царство небеско: "Боље је нама у боју смрт од мача примити, него ли плећа непријатељима нашим дати. Много поживесмо за свет, најзад постарајмо се за мало подвиг страдалачки примити, да поживимо вечно на небесима, дајмо себи именовање војника Христових, страдалаца благодистија, да се упишемо у књиге животне. Не поштедимо тела наша у борењу, да од оног који просуђује подвиге светле венце примимо. Болови рађају славу и трудови доводе до починка".

Тезе из *Слова о светом кнезу Лазару* и цитирани стихови епске песме *Пропаст царства српскога* непосредно казују да књижевност - која тематско-мотивски евоцира косовски бој, подвиг косовских јунака, или их има у подтексту - била она народна или уметничка - проистиче из истог духовног језгра. То духовно језгро зрачи и данас и осветљава косовску ноћ.

У књизи *Поезија и памћење* (1988), колико је мени познато, први сам наговестио да је поезија косовским темама стала у борбене редове за спас српске духовности. Тада сам поменуо, а касније дефинисао и поезију тзв. косовског егзодуса. У више махова говорио сам и о поезији тзв. унутрашњег егзила, што је европски куриозитет.

Два типа подтекста доминирају поезијом косовског егзодуса - унутрашњег егзила; један је фолклоран, епски; други старопеснички. Значењски, уз све формалне разлике, они граде јединствену књигу косовског плача. Јединствене поруке омогућене су поменутим духовним стожером и истим друштвено-политичким контекстом.

Два споменута подтекста истовремено су уграђена и у два доминантна начина казивања - први, заснован на фолклорној матрици и паганизму! други, грађен на старопесничкој књиже-

вној традицији и хришћанском погледу на свет. И поред јединствене тематско-мотивске потке, та два начина казивања не дају исте уметничке резултате. Чак и у оквиру песништва једнога песника, поезија исте тематско-мотивске основе није једнако вредна. *Изгон*, књига песама Милана Комненића, речито говори о томе. Слабијих уметничких домета су песме остварене десетерцем и везаним стихом, а већих песме слободног стиха. Прве су стереотипне, друге ближе старопесничкој духовности и вредније.

За мене фоклор није "сведочанство заосталости", како је тврдио Крлежа, већ израз паганске духовности, а та духовност није културни врх било ког, па ни српског, народа. Она је један од контитуената у култури неког народа, одбацити је значи искључивост, културни расизам. Против сам величања фолклора, али и против његовог омаловажавања.

Патријархална култура је, истакао сам једном приликом, рукавац српске културе - њена изворишта су у византијској духовности.

Поезија која сублимише старопесничка стваралачка искуства, бар кад је поезија косовског егзодуса у питању, дала је вредније уметничке резултате. Фантасмагоричне слике страшнога суда у Дечанима преплеле су се са страхотним оовременим косовскометохијским сликама зулума и похара у песми Љубомира Симовића *Пред сликом страшног суда у Дечанима*, његова молитва *Светом Јоанкију Девичком* са именованим злом. Шта рећи о Ракитићевим јетким стиховима и слици Христа, који јашући грбаву рагу бежи с Косова, о црним маглама, о ослепелој стоци, која око цркве тумара, о затрованим изворима? "Каква је то Србица - без Срба", питао се Радосав Стојановић, а Милан Комненић изјављује: "За нама ће кренути брегови, /њиве, шуме, пчеле и воћњаци".

За рзалику од поезије која у оовременом косовском контексту казује користећи нека достигнућа старогa песништва, поезија фоклорног подтекста и томе примереног обликованог поступка дала је мање уметничке резултате. Преузети обликовани поступак и коришћена средства припадају затвореном песничком систему. Мимо тог система они су страно тело. Овде морам да скренем пажњу на један "трабант" феномен, присутан и у једном и у другом начину казивања - бројни стихови о ватри и слами и гранчицама храста, сагорели су на сопственој танушној ватрици, такорећи, у тренутку њиховог настанка. Сви ти силни, оовремени, кондири из неких песмица уместо вина имају лимунаду, па тек "жижак десетерца", те крвави бадњаци, те звона - пауново перје, рекао би Кашанин. Тог пауновог перја, папирне родољубиве конфекције, има данас напретек. Папирнато родољубље, помодарство, привремено могу да потисну исконска књижевно уметник дела, наравно не и за увек.

Аутентична поезија косовског егзодуса не може да буде угушена у помодном певању на косовске теме. Не пристајем на лажни сјај, на јадиковке, забринутост, на опскурну комби-

наторику различитих типова текстова, на литерарне мари-
фетлуке - од којих се гради врлина, а од врлине корист. Али, у
временима несигурним, уз изворност, постојност и моралну
конзистентност, иду и шпекуланти. Литерарно довијање не
може, међутим, да засени песнички протест Љубомира Симо-

Драгомир Брајковић

КОСОВСКЕ ПЕСМЕ И ДУХ ХРИШЋАНСТВА

Обележавање шестогодишњице Косовског боја поново је

дарских, додолских и лазаричких песама откривају нам то затамљено осећање више силе. Суптилност којом је изражено осећање, осваја нашег песника. "Алхемија речи, кантилена разбрајалице, језичке шифре", само су неке од карактеристика "чистог материјала поезије" које тумачи Растко Петровић.

Периодична развијања у песмама Косовског циклуса, на пример, имају, по Растку Петровићу, свој узор у примитивној уметности, у песмама које су по структури сличне разбрајалицама али су, природно је, сложенијег склопа. Растко наводи низ примера у песмама примитивне уметности као што је она *Рано пођох на пазар*, ту су и примери набрајања из Песме *Мајка Југовића*. Њихово упоређивање нас упућује на сродност извора.

Овакве везе између појединих образаца Растко Петровић не види као дефинитивне већ само као могуће и вероватне.

Пре закључка он ће, још једном, размотрити реализам у примитивној уметности који је "израз снаге реалистичког запажања" те је, истовремено и "критичко гледање на свет појава, на ред природних збивања, на живот уопште".

И у овом ишчитавању, међутим, Растко Петровић трага за везама и континуитетима, он се труди да докучи све преливе и бројне нијансе.

"Човечанство мислећи мисли и речи", каже Растко паразирајући Бергсона у закључку огледа о народном стваралаштву. Сваки нови појам је и нова истина. У овом разматрању он се, како сам бележи, бавио парадоксом, мистичним играма, жудњом за индивидуализацијом непосредног језика. Његова су разматрања, међутим, ишла и дубље и шире и она су и инспиративна и изазовна за тумаче. Мада су поједина тумачења теоријски недовољно утемељена не може им се порећи надахнутост, обавештеност и селективан однос према коришћењу узорцима.

Склоност ка лирској поезији и самим зачецима народне уметности није произишло из непознавања и непризнавања епике. Напротив. Растко Петровић је изванредно познавао нашу епску народну поезију али је његову темпераменту много блискија била лирика. Говорећи о народном стваралаштву он се више окреће оним неосветљеним деловима његовим.

Растко ће се народном стваралаштву поред огледа *Народна реч и геније хришћанства* вратити посредно, у путописној прози. Многи догађаји из Вукових песама и *Светог писма* слични су, чак и подударни. Тајновитост човекова, болни призори и неизвестја као да говоре јеванђеоске поруке и истине језиком народне песме. Као пример Растко Петровић наводи вечеру уочи косовског боја. Све је ту као у *Светом писму*, мученици, вино, наздрављање, причешће, и "мистична крв Тајне вечере".

Растко у нашој народној поезији не види само наш духовни завичај већ и лепоту народне борбе, ону лепоту коју ће Његош именовати борбом "за крст часни и слободу златну".

Утицај хришћанства на дух народних песама Растко види, пре свега, у облицима и ритмици. "Поезија је наизглед остала чиста од византизма, архитектура од фолклора, највише ваљда што им је материјал у коме су се изражавале био потпуно различан: тако да је наша поезија сматрана народном, а архитектура племићком и друштвеном творевином, коју је народ брзо заволео", пише Растко посматрајући, и овде, целину народног стваралаштва, али целину коју чине различитости усмерене ка истом циљу.

Како народну уметност рађа једна шира концепција, тако је било природно и, скоро неминовно, да дух хришћанства преко проповеди, литургија, молитви, заповести и апокрифа отвори нове видике и почне исијавати и из народне песме. Тај дух је обазриво и поступно увођен али је он, генерално гледано, у народној поезији присутан оним најсуштаственијим и најсудбоноснијим делом.

У прво време у нашем племену су живели напоредо два духа: хришћански, новопримљени, који наше племе није испуњавао до краја али је владао осећањем, и онај прадавни, митолошки, којег се, племе наше још дуго неће ослободити. Тај дух ће и касније, када хришћанство буде дубоко ушло у наш род, исијавати и у народним обичајима, и у његовом стваралаштву. Преображења у поимању значења и карактера хришћанства могуће је читавати у нашој народној уметности, пре свега у поезији и фреско сликарству. Добростивост и аркадијску безбрижност замењује Христ Судац, а пасторалне доживљаје слике Страшног суда. Свет се дели на грешнике и праведнике, а патње и јецаји настањују просторе певања. Тако је, по Растку, лакоћа којом је у паганско племе улазило у хришћанство, прерастала у забринутост, па, потом, у учвршћивање у вери.

Само се, кроз таква преображења и прожимања хришћанске вере и живота, могао испевати, каже Растко Петровић, косовски еп, као непојмљиво *Јеванђеље народног живота*, а онда долази реч исцељења, симбола и екстазе, велика и дефинитивна реч Апокалипсе. Прахгрех се, бар за наше племе, није десио у еденским пределима, већ у предкосовском обзакону, кад су наши цари закон погазили, а испуштање још траје, поручује песма.

Дух нове вере је улазио и у обичаје, и у песме о њима, али је у томе саображавању било неке једноставности и чистоте. Народне песме (поготову оне лирске) као и фреске богорођења, смештају чуда у горе јаворове и међу стене, дакле тамо где је народ живео. Култивишући се и изграђујући свој свет вере, народ је од хришћанства, тврди Растко Петровић, добио појам да овај свет није коначан свет. Та сазнања су учинила да се не искључује ни неочекиваност, ни Чудо ни Апокалипса уопште. То је уничило да је све могуће очекивати.

Пад државе и нестанак сјаја њенога морао је наш народ доживети и страшно и апокалиптично што је, уосталом, забележио и сам Вук. Чудо се догодило као казна али ће се, на

завршетку те Голготе, у освит самог устанка, у Вишњићевом *Почетку буне против дахија* појавити небески знамени и божји угодници који су ради кавзи. И, што је најважније, задовољењу правде, не на небесима, већ на земљи.

Наднет над понор те пропасти народни се певач, испуњен духом хришћанства, нашао пред стварањем мита жртве и жртвовања. Лазар је себе жртвовао за цело племе, а вечера уочи боја, одиста налик, је *Тајној вечери*. Ту је и издајство, и вино, и крв.

Растко Петровић је, за разлику од многих тумача наше народне поезије, разумевао њене преливе и осећао њену потпуност и повезаност. У епској поезији он је косовске песме видео као опевавање Страсне недеље и Ратова да би у *Почетку буне против дахија* видео опевавање Васкрса и анђеоског ломљења камена изнад гроба. Тешка гробна тама која се беше уселила након Косова у душу народа нашега исијава сликом нових ратова и нових мученика. Свечи су већ вргли прилике *виш Србије по небу ведроме*. На небу, као на неком огледалу душе, одсликали су се знамени и одличја. То небо је у нама, и из нас је разастрто, па Растко Петровић налази да се у духовности наше епске народне песме налази снажан садржај нашег бића и вере.

Вишњић је, нема сумње, наш последњи велики епски песник. Он морално тежиште помера не само на хришћански свет већ и ка противницима. Етички и поетички принципи се код Вишњића прате, узајамно допуњују и испомажу. Грехови, кад су наши цари закон погазили, преселили су се у други табор па, преткосовско безакоње српских великаша, сада постаје терет другим властодршцима. Вишњићев је захват и дубок и широк, он је сажимање дугог појња у мраку, и јасно распознавање распореда ствари и вредности. Тај распоред остварује по налогу вишег закона. Измењене позиције и промењена перспектива гледања у његовој песми како да све доводе на своје место. Оно слућено преткосовско поошљедње вријеме, из староставних књига докучено, сада се пред осионим Турцима отвара. Старцу Фочу инцијили као да кажу даје све већ догођено. Још ће се само одиграти последњи чин. Књиге староставне су гледале у напредак опомињуће саопштавајући шта ће бити до пошљетка. Инцијили гледају уназадак и виде грдно безакоње. Казне за безакоње стижу и једне и друге. Две перспективе гледања су се сусреле у равни правде и казне. Крвца, што је из земље проврела, као да је окајала и опрала једне грехе; казна за друге тек долази а то су у Вишњићевој песми фресци, већ наговестили не само небески знамени и божји угодници, већ и обезглављени ликови дахија у тепсији. Вишњићева песма је постала синтеза и завршетак. Код Вишњића је реалност упошљена маестрално, садашњост и прошлост се прожимају, памћење и догађање се сустижу, а морални принципи нису само покриће већ непорециве законитости. Плаши ли том скором турском пропашћу Вишњић све зулумћаре, опомиње ли нове властодршце или, можда, теши напашену рају? А можда и

једно и друго?! У сваком случају родно место ове жестине је како у колективном тако и у Вишњићевом песничком памћењу и у уверењу да Бог ником дужан не остаје. А песма о томе, истог наслова, стоји на почетку наше епике, испред косовског циклуса. Да ли счућајно?

Као да се онај дух добротивости овом песмом опет враћа у народ након Голготе и Страшног суда. Као опомена, али и као упориште.

ПОВИЈЕСНО ДОГАЂАЊЕ И ПОЛИТИКА

Игнорација хуманума иманентна митологизацији косовског боја контрадикторна је повјесној процесуалности, али и комплементарна идеолошком замагљивању тог боја, односно његовој *мистификацији* која открива повијесно малољетство мистификатора као и њихова антрополошко-етичка алијернираност у повијести. Али није мање проблематично повезивање те далеке, идеолошки замагљене косовске битке с исполитизираном садашњошћу и анахроним карактером њихова повезивања унутар агресивног политиканизма у мултиконфесионалној и мултинационалној заједници.

Сам акт обраћања прошлости понајприје асоцира на декадентност што може бити обмана у форми превиђања улоге *ретроспективе* и *перспективе* у гносологији или занемаривање аксиоматске извјесности да се бит неке појаве најбоље распознаје откривањем њене повијесне генезе и да враћање прошлости неријетко служи разјашњавању спознајних и егзистенцијалних проблема садашњости колико и антиципирању будућних догађања. У принципу људи се враћају прошлости ради рјешавања својих кризних стања и разумијевања промјена, али и ради проницања својих слутњи на друштвеном плану. Но премда су перспектива и ретроспектива чести облици утврђивања стања одређених догађања, ретроспектива се не без разлога идентифицира са декадентношћу, а перспектива - са прогресивношћу с обзиром на то колико се у њима инсистира на прошлости или садашњости, а колико на будућности. Ипак враћање прошлости ради подстицања садашњости треба разликовати од враћања прошлости ради одступања од садашњости која тражи да се људи доказују властитом активношћу, а не туђим резултатима. Последње стоји у контрадикцији с активношћу стваралачког духа који се никада не обраћа прошлости ради ње саме колико у циљу онога што треба да се формира на њеној продужној линији. Оно (последње) игнорира могућности чијом се реализацијом обликује садашњост и преко ње припрема будућност било да избјегава ризике или да дијели достигнуто с другима. Заговорници прошлости појављују се у првом случају као *плашљивци* који се

боје ухватити у коштац са садашњошћу, а у другом као *егоисти* који се скривају иза ње. Будући да прошлост садржи оно остварено, а будућност оно могуће, то их садашњост спаја *творећи* простор за људско дјеловање, односно *вријеме* које Марх дефинира простором за људски развој. У том темпоралном простору је почетак једних и крај других појава па тако оне касније могу представљати наставак раније откривајућих тиме *causalni nexus* свог бивствовања и наговештавајући властиту детерминацију. У том каузалном ланцу појава, процеса и њихових односа имплицирани су како њихова каузалност тако и њихов континуитет, а како сваки почетак представља наставак или завршетак неког облика бивствовања, њихово бивствовање означава колико *дијалектичку мијену* - настајање и нестајање - прелажење једног облика у други, толико и препуштање спознаји.

То је у повијесном догађању толико међусобно испреплетано и повезано да се појављује као израз узајамног повезивања и дјеловања, конкретно, да прошлост неке појаве представља њену генезу и услов антиципације онога што слиједи. Управо зато што се бит појаве открива утврђивањем њене генезе, у друштву, њене повијести, истраживање њене прошлости постаје најпоузданији пут њена објашњења. Међутим посве је друго узимати прошлост за подстицање недопустивих активности или за претенциозно наметање доминације, што доводи до занемаривања дијалектичке процесуалности и хуманистичке обавезности да се људи одређују својим а не туђим дјелима. Сва друга бића су, наиме, посве индиферентна како и зашто постоје осим човјека који открива њихову и своју законитост премда сам представља бескрајно мајушни дио универзума. Заправо, он дефинирањем појава у свијету покушава одредити властиту бивствовање и утврдити његов смисао, спознати каузалност појава и њихов детерминизам када и открива властиту зависност од пријетећих сила бескраја којег наслијепо додирује. Очаран неизмјерношћу цјелине његов интелект започиње опсервацију проницања у тајне које му она намеће и отклањати неизвјесност која га оптерећује.

Суочен с бесконачношћу свијета који га одбацује својом неизмјерношћу, човјек се хвата повијести као утопљеник за сламку и убрзо увјерава да је то оно што нехотице ствара да би одржао свој једнократни живот па му се повијест јавља као оно што он оставља за собом. Осим тога тешко прихваћа и када сазнаје да се препуштајући богу одриче сопствених моћи у корист божанства којим надокнађује своју фрустрацију у универзуму. Када то чини, он не користи свој интелект или га погрешно употребљава па зато и дјелује изгубљено чинећи ствари које не може ничим оправдати: мрзи друге људе само зато што не прихваћају његова „спаситеља“, што имају другачију нацију или поглед на свијет и сл.

Повијешћу ипак најпотпуније објашњавају своју генеричку природу као што и одређује своје мјесто у свијету, при

чему се његово питање „Што је човјек?“ преобраћа у питање „Што је повијест?“ и какве су његове могућности да њеним дефинирањем ријеши загонетку своје природе? На трагу одговора тих питања он спознаје да сам представља најразвијенији дио свијета, једино биће које зна не само за себе него и за свијет и које спознајући себе спознаје себе и свој однос према њему. Но будући да та спознаја припада занемарљивом проценту људског рода, заблудјели упорно слиједе погрешни пут и праве од повијести позорницу људског страдања држећи се миленијима константне заблуде. Предајући се разним божанствима као творцима свијета, њима измиче спознаја зашто човјек као најразвијенији дио природе долази у сукоб с њом и зашто као припадник друштва улази мање-више у отворени рат с њим. Они најчешће не знају нити хоће да знају да је то условљено разним подјелама људског рода на крвне, социолошке, духовне, професионалне и друге цјелине окренуте је не против других због *различитих* интереса и људске глупости. То је Магх назвао с правом класном борбом која се провлачи кроз читаву досадашњу повијест и тиме објаснио зашто је човјек видео у природним и друштвеним снагама силе непријатељски расположене према њему, те отуда различити субјективизми и идеологије које се појављују као узроци различитих неспоразума и сукоба у друштву и шире од њега. Магх је открио у основи свих тих антагонизама индивидуалне и друштвене интересе замагљене људским отуђењем коме подлијежу религије, нације, идеологије, класе, расе, професије и други облици људског повезивања и бивствовања.

Човјек, који је у основи тих и других облика, сам дође у свијет и оде из њега, нити што доноси нити пак однесе, појави се и нестаје без могућности да се икада више појави. Чак ни питање: што је долазио када мора да оде? нема одговора због тога што оно трансцендира његов људски свијет. Чак ни оно што чини не чини сам нити с другима успијева остварити оно што је подложно његовим скромним жељама. Напротив, с њима води латентну борбу и то га неријетко ограничава да оствари оно што му је потенцијално дато. Умјесто узајамног разумијевања, људи на тој неповратној животној путањи угрожавају једни друге само зато што уображавају да су паметнији и бољи од других без увида да једнако долазе у свијет и одлазе из њега. Оно што су чинили у животу покаже се на крају само трагом њихове пролазности, што више, код многих ни тим. На жалост, то не буде за многе ни опомена да се запитају откуда долазе и коме се враћају, што чекају и што их чека премда се нечему надају. А то би им помогло да уоче како биљке и животиње исцрпљују свој живот у изналажењу хране и остављању потомства, у чему им се придружује енормни проценат припадника људског рода које су природа и друштво осудили на то. Наравно, није изразито велик проценат оних који су се уздигли толико да их људско достојанство тјера да поштовањем *humanita* у другима уважавају себе. Такви знају да други имају право на свој живот онолико колико таквим жи-

вотом не угрожавају право на животдругих. Они знају да се људски живот састоји од потреба које ваља стварати, разумјети и подмиривати, али и смисла који човјеку нико не може поклонити. Они што су развили у себи људске квалитете осјећају сажаљење према људима који само *вегетирају* и *партиципирају* у свијету. У њиховим очима морају бити мизерни они који спутавају друге да остваре своја ионако скромна права и људске слободе.

Чак и интелект којим човјек наткриљује остала бића уни-

којој је вјеројатно умро од глади. Оптерећени палим ратницима, крепалим коњима, тужним јауцима и клетвом оних који их оплакују, не успијевамо примити бојиште као непорецив доказ о лудости људске памети. Није трагедија што се народни гениј потрудио да тај пораз претвори у побједу, да представи осредњег кнеза тријумфалним вођом који одводи своју војску у небо, да измисли јунаке којих није било и сл. да би издржао под туђинском окупацијом, али је врхунац трагедије у томе што заробљени тиме не успијевамо усмјерити свијест питању: зашто није изнашао пут да спаси војску и настави ратовање, а не да се фронтално супроставља неупоредиво јачем нападачу? Тако гледана, повијест би била ослобођена идеолошких магли и митске самољубивости, што би допринијело да се појави као „настајање природе за човјека” (Marx). Тада бисмо били упућени да слутимо свијет без почетка и краја у коме само човјек, тако велико чудовиште, тражи оно посљедње и прво свијета како би одгонетнуо своје поријекло и успјешније проницао сопствену будућност. Наравно, ни то повијесно буђење не иде даље од дјеломичног освјетљавања наших подухвата и наслућивања неизмејрности свијета као оног послиједњег што се подаје слутњи као ученик имагинације која зна лудовати у немогућности да докучи оно што узалудно тражи. Међутим, тада би се знало да имагинација наслијепо додирује оно што јој измиче и да има наде да ће га једном спознати само ако је ушла у траг латенцијама и тенденцијама његове дијалектичке процесуалности. На тај начин оно би се разликовало од непостојећег коме људска мука приписује не само опојност него и фиктивну дјелотворност, како то чини религија. У тој имагинарној авантури дато је истрајавање људске упорности на дефинирању свег бивствовања као и оног фиктивног у свијету. Тиме би повијест била ослобођена замагљивања питања што је повијест па би се знало да такво питање долази *post festum*, из повијести коју живећи творимо и која се одаје привидним „вјечним враћањем истога” (Nietzsche), константном смјеном родова, племена, народа и држава без битно новог човјека. Знали бисмо зашто је човјек још увјек оптерећен *ниским страстима*, материјалном *грамзљивошћу* и другим облицима ограничавања који га спутавају да тежи реду, слободи, љепоти и људском достојанству, зашто поред знанствених открића и техничких проналазака трају *старе* обмане, *глупи* неспоразуми и *слијепо* истицање самољубивости. Њима без сумње припада косовска битка обавијена митском маглом коју ваља отклонити да би се спознало што та битка уистину јест и чему она данас хоће служити.

Није случајно да актери те битке лако селе из националне хисторије митологију инпресивно исказану косовским циклусом народних пјесама у чијем су средишту култ кнеза Лазара (митски цар) и јунаштво Милоша Обилића с једне и издаја Вука Бранковића с друге стране. Заступљеност митских и хисторијских елемената чини да хисторија добива карактер митологије и митологија значење хисторије. Митско-повијесне ре-

минисценције извргавају се у покретача сентимента који инхибира трезвено просуђивање битке, али зато служи подстицајно њеном умјетничком представљању и идеолошком манипулирању масама на тој основи. Од првог списка сачињеног о њој двадесетак дана након што се збила (руски монах Игнатије) па до наших дана, битка је постала извор митско-религијских, умјетничких и повијесно пропагандних мотива што су служили успјешном креирању, доктринацији и пропагирању веома хетерогених и неријетко контрадикторних идеја.

Ту је понајприје митско глорифицирање смрти која се на тај начин покушала представити важнијом од живота, затим трансхисторизација нивоа повијести да би се пораз могао приказати побједом. Стравични дах смрти подстицао је људски дух да изналази могућности њена негирања као што је изгубљена слобода тјерала компензацији и приклону „небеском царству”, што је условило премјештање повијесних догађаја у *мета-повијест*, у простор *mythosa* гдје *немогуће постаје могуће* (смрт: вјечни живот, пораз-побједа), чиме се митска свијест покушава наругати људској памети нудећи себе за избавитеља из тешкоћа у које западају. Налазећи их немоћнима да се супротставе природним силама и друштвеним опасностима, та свијест им пружа обмане које постају за наиву свијест боље од ничега. Она је током вијекова створила у људима арсенал предрасуда који их као терет вјекова чини немоћним да се извуку из оклопа традиције којој данас непотребно робују.

У њој се митско одаје тиме што умјесто да објашњава оно ~~тамаг-ује појаве, процес~~ ~~како и чихоле односе исподлажући~~ тако лаковјерност својствену дјетињству људског рода када су појаве објашњаване њиховом тобожњем припадању тајанственим силама које равнају свијетом. У *mythosu* су чак и слутње о бити појава изражене *алегоријским* и *симболичким* језиком. Таквим језиком представљени су у *prähistoriji*: миграције народа, лоцирање насеобина и градова, животи неких династија и хероја, наслућивања законитости догађања и промјена, важења митско-магијско-религијских обичаја, правила понашања и моралних норми, персонифициране људске врлине и мане божанствима. На тај начин *mythos* је указао на читаву скалу вриједности свијета и човјека настојећи да надокнади оно што је људима недостајало. У том представљању првих буђења човјека и његових слутњи о свијету *mythos* се служио тајанственим ореолом које је пребацивао преко садражаја које је покушавао објаснити и тако их чинио привлачним, али истовремено и недокучивим. Тиме се могао надовезати на умјетност која га је дјеломично укључила у своје стварање па је тако превела свијет митологије и магије из предисторије у историју ударајући нехотице темеље модерној култури и цивилизацији. Осим тога данас је знано да је враћање *mythosu* и митологији непобитан доказ напуштања или занемаривања повијести. Стога није више тајна како се првотни *homo sapiens* отварао према свијету, ослобађао невоља, страха и мука, како

је утољивао радозналост, потхрањивао потребе, ублажавао опасности, отклањао недостатке и сл. Још мање је несхватљиво што хоће човјек данашњице када се враћа митологијацији и апстрактном утопизирању, када износи невјеројатна каткад и апсурдна догађања, истиче немјерљиве снаге, призива божанства, укратко, када испољава недостатак осјећања мјере и разумијевање слободе. Тај простор човјек *mythosa* напустио је онда када се приклонио умјетности која бесконачност замјењује коначношћу, редуцира физичко и материјално на антрополошко које постаје доминирајуће у њеним творбама. Она у ту сврху преобраћа *mythos* у причу, нарацију, у метафоричко представљање страсти, што је имало за посљедицу да се човјек појави у Хелади као „мјера свих ствари“, а што је филозофија афористички изразила (Протагора). Митологија је за умјетност била привлачна по томе што је занемаривала разлику између симбола и регула, знакова и значења, истине и религиозно-митске приче, а по томе је она и данас занимљива за религију и идеологију - реакционарну. Ако се религији *mythos* показао подесним за мистифицирање догми, умјетности за персонифицирање апстракција, *реакционарна* политика га и данас користи за догматизацију и идеологизирање. Стога њено удруживање са религијом значи робовање прошлости, односно обмањивање маса равно оном које чини религија, њихово удаљавање од објективне стварности. Митско у њој има форму *arhe-tipusa* који се примењује у догматизацији, у очувању *status quo*, што представља искривљено гледање на стварност својствено религији и реакционарној политици.

У доба косовског боја религија и политика наступају заједно, религија настоји својим мистифицирањем учинити смрт почетком вјечног живота, а политика служи тој сврси, што је водило премјештању повијести у мета-повијест и тиме искључивању логике и емпирије. Заправо, у косовском боју доминира тежња да се смрт преобрати у живот, а пораз у побједу, што се остварује синтагмом „небеско царство“. Том синтагмом замагљују се и смрт и пораз тако што њихово припадање „царству“ преобраћа смрт у вјечни живот, а пораз у јуначко дијело и заслужени одлазак у небо. Као елементи *mythosa* смрт и пораз служе мистифицирању актера битке па тако кнез Лазар постаје својеврсни светац који комуницира с богом чијем се царству приклонио. Питање могућности или немогућности таквог комуницирања ту се не поставља јер би вјеровање отпало ако би такво питање било допуштено. Но пристајањем на „небеско царство“ кнез Лазар напушта тло повијести препуштајући се вјеровању које не тражи доказивање могућности онога у што се вјерује. Могуће је, наиме, доказивати оно што се зна, а не оно у што се невољно нагађа. Таквим премјештањем у мета-историју битка губи морални дигнитет и историјске одлике, битка се преобраћа у могућност жртвовања за небеско царство, а не за слободу свога народа, што је уклон егзистенцијализма. Од потребе да се жртвује за „крст часни и слободу свету“ остварује се само потреба жртвовања за „крст часни“, а не и за

слободу. То је зато што крст и слобода искључују једно друго. Крст припада светости која се заснива на страхопоштовању док слобода човјека искључује такво страхопоштовање. Ако не би било тако, по чему би се разликовала слобода православаца од слободе припадника ислама који такођер даје живот за вјеру? Ни по чему, јер обојица занемарују хуманум коме је иманентна слобода и робују својим заблудама које представљају на тлу повијести два типа алијенације. Типови алијенације означавају изгубљене или још ненађене људе који се за вјеру боре на живот и смрт, штолише, у својој религиозној ступњености и егоистичкој изгубљености они не знају што раде. Први бранећи религију боре се за слободу вјеровања свог народа, а други позивајући се на вјеру настоје поробити народ који се нашао на путу њихова освајања. Освајачи у име „дина“ нападају „крст“ супротно крсташима који су нешто прије тога нападали „дин“ бранећи тобоже „гроб господњи“. Заслијепљени вјером и једни и други занемарују слободу и људско достојанство, одричу се и кратког и пролазног земног живота ради небеског царства у коме треба вјечно да живе.

Оно што их на то тјера и што стоји у позадини њихових вјера јест смрт коју покушавају преокренути у вјечни живот па зато занемарују слободу и достојанство човјека. *Они се не боре за хуманум већ за вјеру* која треба да им осигура живот након смрти, вјеру која је у основи против земног живота па тиме и врлине које га красе. Отуда слобода од смрти није слобода за овоземаљски живот, што је препознатљиво по мотивима којим се осветљава косовска битка. Борба против смрти имплицира бога кога присваја свака од заблуђелих страна. Без наде да помоћу њега могу преобразити окрутну смрт у вјечни живот, бог им не би ни требао нити би дошли на идеју о њему. Зачуђује њихова упорност да му се обраћају упркос извјесности да им он ничим не узвраћана молитву. Неоправдано се говори о њиховој љубави према богу јер то је љубав за животом која тражи да их спаси гријеха да би удобно живјели након смрти. Ако страхују од његове казне онда не могу имати љубав према њему него страх од њега, док је љубав израз слободе која је ускраћена немоћном бићу. Из властите немогућности да све зна, да све може и да буде вјечан, човјек је створио божанство коме је приписао своје жеље. Недопустиво је да човјек воли онога кога се боји као што је недопустиво да бог

ска свијест није уопће напредовала. Чак и да је такво жртвовање представљало јуначко дјело, било би тешко разликовати припада ли оно Исусовим или Мухамедовим сљедбеницима и то утолико теже што једни и други и данас сматрају своју вјеру правом а туђу обманом, што је у природи вјеровања. Међутим ради се о два облика заблуде која их подједнако удаљава од разумијевања хуманума. Управо због оптерећености религијом и властитом идеологијом многи ни данас нису у стању да смјесте битку у доба њена догађања, а то је вријеме најезде османског империја што се сабласно ширио преко три континента и тако се сврстао међу највеће освајачке походе у повијести људског рода. Пред таквом империјом мали народи осуђени су да буду жртве било да се боре или предају премда је прво часније, а друго углавном мудрије. Док након тога живи дочекају некако слободу, мртви постају неријетко основа утопизације, митологизације или умјетничке креације, јер од мртвих предака потомци неријетко праве јунаке по својој мијери, светиње, моралне узорке храбрећи или величајући себе сходно томе теже ли ослобођењу из ропства или хегемону над другима што их приближава у првом хумануму, а у другом удаљава од њега иако битка има и своју хисторијску улогу.

Њену трагику осјетили су дубље они насљедници поражених који су, предвођени Лазаревићем, гинули на страни султана Бајазиде у биткама на Никопољу 1369. и код Анкаре 1402. године. Од њихове дубља је трагика оних наших Муслимана што су, тјерани бичем живота и религиозном отуђеношћу, ратовали такођер за султана и многи оставили кости на црноморским обалама и перзијским границама османског царства. Њих је досада наша хисториографија олако називала „одродима” без икаквог осјећања да је и њих попут првих судбина гурнула у ждријело моћне империје. Нажалост, спомињани су тако само онда када је требало истицати заслуге првих који су представљани јунацима чак и у служби султана. То не би требало ни спомињати да се готово једно читаво стољеће не глорифицирају дјела првих без примисли да су и други били жртва исте моћне империје. Разлог томе је у православлу које не подноси њихову вјеру премда је и само увезено с оријента и да је потисло старословенски паганизам својим монотеизмом. Али ако је тако, што је са хисторијом и њеним знанствено-непристрасним проматрањем друштвених појава? Она се још није ослободила такве свијести и зато нам се неријетко дешава да у доминиуму те знаности говоримо полугласом, с осјећањем прибојавања чак и о нашим прворазредним интелектуалцима типа Ахмеда Суде, Абдулаха Бошњака, Хасана Кафи Прушћака и др. само зато што су писали своја дјела на оријенталним језицима мада није сасвим тако са Јурјем Драгишићем, Марком Марулићем, Руђером Бошковићем и сл. који су писали на латинском. При том се превиђа да су писали дјела на страним језицима у вријеме када су у нас свећеници с муком срицали старословенске књиге или „учили из китаба”. Да наша друштвена знаност не робује идеоло-

гијама и религијским предрасудама, не би се десило да ти и такви ствараоци не налазе мјеста у нашој културној баштини упркос томе што их је прихватио цивилизирани свијет без наших предрасуда и подјела. Треба ли да се у поводу косовског славља сјетимо да се код нас у неким стварима касни не деценијама него стољећима, односно да се у неким ништа не мијења управо у доба када цивилизирани свијет издашно користи тековине знаности, изума и цивилизацијског прогреса? Данас када је знаност из темеља промијенила слику свијета и када условљава другачији начин сагледавања појава у свијету, нас дубоко раздваја средњевјековље, гуше национализми и старе вјековне глупости. Није ли вријеме да наивно жртвовање кнежеве војске препустимо објашњавању повијесне знаности, а не помпи митинга који га изврће у комичну фарсу. Таквим слављем враћају се многи подјелама од прије шест вјекова, дакле, посве другачијим повијесним токовима и спознајним хоризонтима. Међу њима су нажалост и они комични уображењаци којима не смета високо мишљење о свом културном месијанству да се идентифицирају са тако давним и често измишљеним личностима и да се не критички предају полуистинама, а да упркос томе остају индиферентни према својим савременицима и сусједима само зато што су ови другог етноса и конфесионалности. Њихов приклон „небеском царству” не даје нимало наде да они могу схватити то да су косовске жртве заправо биле слијепо оруђе вијерских заблуда, како ових овдје тако и оних с оријента? Једни и други давали су животе без помисли да постоји пут да жртве избјегну и покажу људскост. Али ако је нешто тако нереално очекивати од ратника косовског боја заслепљених религијом и непријатељством, било би логично претпоставити да интелектуалци краја 20. ст. то имају у виду. Међутим ако се неком учини да сам у томе занемарио разлику између агресора и браниоца свог огњишта, морам га подсјетити да за такво разликовање није потребно никакво посебно знање, бар не знање хуманог сагледавања битке које не подлијеже навикама што нас спутавају да с њом сагледавамо са разине свога времена. На питање што је с патриотизмом треба одговорити да је то категорија бурног раздобља, а да хуманизам припада и милитаристичком и пацифичком времену. Што значи да су патриотизам и хуманизам комплементарни појмови. Када не би бранили своју домају, људи би пали на гране дивљачи која нигдје није на своме. Али из тога не слиједи да је паметније изгинути лудо него се повући пред јачим противником мудро, јер лудо се жртвују робови идеологије слијепи за друге облике борбе. Само подцјењивањем моћне империје и занемаривањем повијесног тренутка могуће је глорифицирати косовску битку која је за браниоца била одлучујућа, а за освајача епизодна, јер први су изгубили самосталност, а други наставили поход.

Међутим њеним премјештањем у мета-хисторију њене земне облике добијају другачије значење па тако жртве битке приклоном „небеском царству” преобраћају пораз у побједу

отварајући потомцима перспективу јер је тиме бог придобијен за савезника, а жртве постале завјет покољењима да чине исто чиме се историја редуцира на архе-типуре митског карактера, постаје извор надахнућа потомцима, односно морални залог предака и обавеза потомака, инспирација за стварање великих умјетничких дјела и значајних културних остварења, знак препознавања српске културе и историје. Кнез Лазар узлетио је до свеца који преузима бригу о потомцима, а Милош Обилић постао симбол јунака, док је Вук Бранковић доспио на гране Адамова првотног гријеха и постао кривцем трагике свог народа. Њима су додати Стари Југ-Богдан и његови синови - Југовићи, Косанчић Иван и Топлица Милан и др. да би апстрактно-утопијска слика била потпунија. Њена хуманистичка величина је у томе што је под њом као под својом Егидом српски народ издржао своју вишевијековну окупацију, а ни касније није престао да се њоме надахњује и етнички обликује своје биће. То, међутим, не искључује могућност формирања неких негативности под утицајем полумитске и полухисторијске слике косовске битке, посебно њених што глорифицираних, што измишљених јунака. Нису ли, наиме, ти ахисторијски узорни утицали на настајање у психи својих обожаваца становите црте иреалности коју испољавају у стварном животу? Зар та иреалност није препознатљива у истицању угрожености српског народа од њихових малобројнијих немоћнијих сусједа који неријетко живе измјешани с припадницима тог народа? Поготову када се та угроженост истиче у мирнодобском раздобљу ако се то не узме за форму манипулирања тим народом ради наметања хегемона другим народима, што не би било мимо споменуте црте која има нешто од обиљежја османске тираније. Слично важи и за друге етничке заједнице које су се развијале под другачијим околностима и биле вођене другачијим идеалима, стекле другачији назор на свијет и постале подложне другачијим стремљењима, другачијим сновима о сопственој будућности. Али због своје малобројности у односу на бројније сусједе, оне стоички подносе најчешће перфидну причу о споменутој угрожености, неријетку репресивност на њихово етничко биће. Знају њихови припадници што је *нож* о коме пишу само писци „угрожене“ нације, бар толико колико и припадници нације којој припадају писци, али ћуте о томе иако је тај нож отјерао у смрт и неке њихове рођеке. Треба ли подсјетити те литерате на то да су наши народи живјели у релативној слози коју допуштају различита увјерења без ножева дуже од четири десетљећа. На жалост, на ножеве су нас подсјетили *симболима* оних који су их употребљавали неки слављеници косовске битке. Питање је могу ли се ти симболи довести у везу са споменутом цртом или их треба схватити као сигнал да славље прате ђаволи који никада нису беспослени? Нема сумње да су лош сигнал у оба случаја.

Ослобођени митско-религиозног декора косовски догађаји говоре слично хипостазираним догађајима осталих на-

ших народа, понајвише о повијесном малољетству својих актера. Сви наши народи храбрили су себе стварањем таквих јунака компензирајући властиту фрустрираност. Они су пружили до савршенства *пјеснички израз* у сликању својих жеља и идеала, што је био један од начина да се некако одрже на овом простору. Несрећа је у томе што су дуго били под туђином, а још гора што су након ослобођења од освајача загорчавали живот једни другима проглашавајући себе јунацима, а све друге издајницима и одродима. Те неспоразуме и противурјечности повећавале су њихове жеље да се представе *већим* него јесу па су у ту сврху неуморни у прикупљању и презентирању тековина својих претходника. Неки још увијек са страхом и муком сакупљају то своје распршено благо како зато што немају свог Вука тако и зато што их други, умјесто да им помажу, у томе неријетко ометају. Уз то што би то благо похранили у библиотекама, музејима и галеријама они би га користили за властиту културну рекламу. И они би од прошлости под одређеним околностима правили садашњост, од умјетничких експоната уличне плакате, од државника свеца итд., али није извјесно да би из тога извлачили поуке, јер то не чине ни они који су нешто тако остварили. Једно је ипак извјесно да бисмо били досадни другима и себи када би *сви* наши народи почели славити у стилу Срба своје прошлости. Ако се узме само оно што је написано о пјесмама Косовског циклуса народних пјесама и упореди с оним што је написано нпр. о колосалном муслиманском епу *Женидба Смаилагић Мехе*, Авде Међедовића, показало би се крајње жалосним. Пјесме косовског циклуса, грађене без сумње по законима епског дјела са преплитањем јунаштва и издаје, љубави и смрти, библијске фактографије и разних наноса прошлости, ни за нијансу нису ниуком погледу успјешније од споменутог епа којег смо морали превести са енглеског језика на наш премда је изворно на нашем језику. Парадокс је у томе што се раније није могао појавити на нашем језику па је зато штампан на енглеском (Center for the Study of Oral Literature, Cambridge, Massachusetts, 1974). Необичност такве литературе је у томе што се народ идентифицира са њеним најчешће измишљеним јунацима, прихвата *полуистине* које она износи и опија се њеним садржајем помирујући далеку прошлост са садашњошћу и сл. Управо то захтијева да се овдје укаже на однос умјетности и живота којег називамо људском стварношћу. Умјетност најчешће од прошлости прави умјетничку садашњост. Њено господство над прошлошћу осигурано је самим тим што умјетност твори од могућности које прошлост није успјела озбиљити, споменуту садашњост. Те могућности, наиме, представљају потенцијалне моменте садашњости и будућности и зато када их умјетност озбиљи у контексту прошлости, оне се преобраћају од прошлости у „садашњост” коју треба разликовати од обичне садашњости по томе што је то само привидна, дакле, умјетничка, а не збиљска садашњост ма како и колико стварала утисак праве садашњости. То заправо умје-

тник освјетљавањем сјена прошлости дочарава илузорну садашњост. Облачећи их у *лирски* или *епски* декор, он замагљује прошлост и тако добива садашњост прокријумчаривши вријеме које је прошло. Прикривање прошлог маштовитим преокретањем неостварених могућности у привидно остварене, он нам нуди прошлост за садашњост. Њему не мора бити знано да могућност која се не оствари у прави час (каирос), остаје заувјек неостварена и зато је он може *фиктивно* остварити вјерујући да се она не разликује од објективираних могућности. Доводећи фрагмент прошлости до изражајне цјелине, умјетност која га тако развија чини да нам се јави прошлост у форми садашњости или садашњост изједначује са прошлошћу. Пошто је прошлост непоновљива, она се може јављати у садашњости само њеним потискивањем и премјештањем људи у њу када они због те потиснуте садашњости постају прошлост.

Таква умјетност извлачи најчешће духовне сокове из етничког тла на тај начин што их претаче у своје умјетне посуде које се одређују било по ономе што је у њима или собом, јављајући се у првом случају као прошлост, а у другом као садашњост, премда је дјеломично и једна и друга, дио прошлости који се представља цјелином дајући илузорно прошлост или фрагменат садашњости испуњен прошлошћу који пружа илузорну садашњост.

Стога стајалиште умјетника може бити у дескрипцији са стајалиштем његове умјетности као што може бити и идентично и имати различите посљедице, што егземпларно желим илустрирати стајалиштима Меше Селимовића и Добрице Ћосића. Док је код првог стајалиште умјетности контрадикторно његовом политичком стајалишту, та два стајалишта су код другог идентична. Њихова разлика код Селимовића је детерминирана конфликтом између великог умјетника и кризног статуса његовог етноса чији духовни сокови испуњавају умјетничково дјело и предодређују његову трагику, што је код Ћосића идентификација стајалишта детерминирана извјесном помјереношћу умјетника прошлости свог народа на рачун његове садашњости, што није могло проћи ни у једном случају без одређених неспоразума: код првог са својим етносом, а код другог с одређеном политиком. У стилу повреде идеје Његошева генија да се само у великим народима „генију гнијездо вије” малобројни народ, оптерећен својим повијесно-социјалним статусом, није био у стању да уважи величину Селимовићева генија који се опет, да би био признат и познат, приклонио припадности бројнијег народа који се прихваћајући га показао великодушним мада не у бити мање егоистичним и лицемјерним како тиме тако и подржавањем мотива и идеја које Ћосић заступа у умјетности и политици упркос томе што нису израз стварног живота људи. Утолико прије и више што је трагични неспоразум Селимовића са својим народом условљен с једне стране политиком представника српског народа, а с друге *идејама* које заступа Ћосић, јер је и та политика деценијама, ако не и читаво стољеће, утицала да се народ коме

својим бићем припада и Селимовић, није могао национално декларирати оним што се осјећа набијајући му недопустиво *комплекс инфериорности* због његове малобројности и религиозне повезаности с бившим угњетачем.

Насупрот врсној Меши Селимовићу, историјски предоређеном, да се, слабићки, из пркоса, посве формално, одрекне свог народа кога би се стварно могао одрећи када би могао да се одрекне својих главних дјела, испуњених садржајима етноса кога се одрекао, Ћосић је, ма колико политички контрадикторан, слиједио дух српског народа и тако створио умјетничка дјела (не хомогено дјело) која су могли *безрезервно*

Ако се таквој умјетности дода макар нијанса политичког ангажмана, како чини Ћосић, тада ће њен утицај на политичко активирање народа бити велики. Осим тога ко прочита „Стварно и могуће”, Ћосићеву збирку расправа и бесједа, увјериће се да она представља манифест подстицања за „догађање народа”. Само је томе требало додати утицај цркве која је добила мјесто у политици „догађања народа” па да збир утицаја буде заокружен, а изазивање неспоразума у југословенској заједници објашњено.

Унија политике, религије и умјетности једног народа у многонационалној и многоконфесионалној заједници за стварање такве уније код осталих народа па су мјесто демократизма ступили на повијесну сцену наше заједнице национализми од којих је најјачи српски јер је његов носилац и најбројнији народ који се труди да у свему буде нај... Пошто је реални живот тако различитих народа несводив на њихове политике, религије, умјетности и културе уопће, јер се увијек ради о више политика, конфесија, култура и сл., које траже своје мјесто у заједничком југословенском простору којег највише својата најмногобројнија нација, неспоразуми долазе отуда најчешће. Наглашавањем посвуда свог географског, хисторијског, црквеног, ратног и других права, представници српског народа понекад нехотице увјеравају друге народе да немају своје домовине (земље), своје хисторије (прошлости), своје културе итд. што је бесмислено ако се зна да су ти народи рођени на овом тлу и да вјековима живе на њему онако како су могли и умјели. Ако не оставимо све то тамо гдје му је повјесно мјесто и не окренемо се ономе што смо овдје и сада, може нам се десити да живимо у прошлостима које нас завађају. Управо то нас упућује на политику.

Политика се и зачела да усмјерава теорију и праксу свог друштва остваривању правде и слободе, отклањању неспоразума и конфликта у њему. Премда је Платон сматрао вјештину говора и дјеловања у управљању државом, а Аристотел умијећем организирања људи ради афирмирања њихове људске природе, заједничко им је то да политика треба да организира друштво тако како би у њему биле афирмиране људска права и људска природа у складу са људским умом. Међутим током времена задаћа и карактер политике мјењали су се у зависности од политичког устројства друштва и разумијевања људске природе. Што су друштва постајала хетерогенија људска природа показивала се егоистичнијом, те отуда подложнијом рату којег је политика требала отклањати не бирајући средства када су и настале теорије „друштвеног уговора” према којима су се грађани приклањали суверену који их спречава да се међусобно не искољу. Социјал-утописти су видјели у друштву топос мучења и тлака док су мислиоци природног права открили у њему простор понижавања и угњетавања човјека због чега су први очекивали да људи укидањем мучења и тлаке остваре *срећу*, а други да се онемогућавањем понижених и увријеђених успостави људско достојанство,

што је касније *Marx* условио дезалијенацијом. На питање чега треба да се ослободи политика данас да би дјеловала хуманистички, могло би се лаконски одговорити.

Прије свега политика би се морала ослобађати тежње за моћи која јој је у основи и која је чини атрактивном за оне жељне моћи. Но ако је за те привлачна, опасна је за све који је негирају, игнорирају и сумњиче које, иначе, она што обећањима, што пријетњама и притисцима приволи да јој се приклоне или нађу под њеном влашћу. Што за њу значи власт није тешко претпоставити већ по томе што би она губљењем власти, изгубила моћ да привлачи прве и потчињава друге, а то би је учинило немогућом. Наравно, уз ауторитет угњетавања постоји и ауторитет поштивања и само овај последњи могао би је одржати у будућности, у противном могли би још дјеловати пропагандно-идеолошки и рекламирајуће. Губећи ауторитет угњетавања и без ауторитета поштивања она већ данас подстиче народе на међусобну нетрпељивост мамећи најчешће његов егоизам и голицајући њихове мрачне нагоне. Њој је супротна истинска демократска политика која подстиче припаднике друштва на међусобно суосећање са тешкоћама и проблемима и њихово узајамно поштивање и уважавање. Мада се ни једној од политика наших народа не могу порећи поред конструктивних ни елементи деструктивности, српска новија политика предњачи у деструктивности прије свега хипостазирањем прошлости свог народа као и индиферентношћу према прошлости других наших народа, ако не и потцјењивањем њихове прошлости.

Примјер за прво узимам славље косовске битке. И поред најбоље намјере да се види другачије, то славље дјелује дегутантно, као инфантилно уображење умишљених потомака битке или као ирационални занос славољубимаца у друштву притиснутом економском кризом. Од свих наших народа само се припадници те политике оглашавају недопустивом кукњавом о тобожњој угрожености и обесправљености, с једне, и слављењем пораза с друге стране иако дијеле исте или посве сличне животне услове с онима који зачуђено ћуте. Ако би остали наши народи уносили толико кукњаве и тако истицали своју прошлост у садашњости, зар не бисмо првим заплашили свијет, а другим учинили да се нађемо у прошлости из које смо једва изашли? Не бисмо ли се тако нехотице приклонили царству небеском у име својих далеких прошлости или занемарили фактичност да се перспектива формира на продужној линији садашњости у смјеру будућности, а не као слављеници у правцу прошлости? Утолико прије што су те наше далеке прошлости не само различите него и каткад супротне и што то нису прошлости народа који данас живе већ њихових предака које треба оставити на миру ако нећемо прије времена да им се придружимо. Зар нису "догађања народа" и њихова јурњава за прошлошћу уселили у нас страх једних од других посијавши сјеме неповјерења? Истина, било је и 50-их година притисака и изнуђених миграција чак и у друге

земље, али не и истицања прошлости ако се изузме непосредна револуционарна прошлост која је превише наглашавана. Тада се знало да ће они што од сусједа праве непријатеље морати да живе у рату с њима, што се данас заборавља, а да не наводим друге крајности.

Стога супротно налажењу неразумијевања других народа за еуфорично одушевљење косовском битком, разумљива је њихова пасивна суздржљивост. За жаљење је бесумње што је та далека битка учинила да се покаже наша неочекивана подијељеност колико и наша културна и цивилизацијска неизграђеност. Неуобичајена сурадња државе и цркве у тој прослави наметнула је утисак да се Србија вратила читаво столјеће натраг и да су мишљења неких слављеника била по свом карактеру ближа XIV него XX ст. Ставови: "Косово је душа српског народа" и "Онај који би се супроставио Слободану Милошевићу, постао би Вук Бранковић" намећу питања као што су: што би рекли на то сви они који су у дугој повијести сматрали косовски простор својим и није ли комично потезати историјско право на земљу која је прије данашњих власника припадала онима чије се ни име данас не зна? Зар се сви који су је проглашавали својом нису на крају увјерили да само могу постати њеним? Зар политика таквим кориштењем историје у рјешавању проблема садашњости и сама не постаје прошлом, јер прошлост може поучавати људе само онда када им помаже да схвате разлику између прошлости и садашњости да би на тој разлици темељили властиту будућност или се бар оријентирали према њој. Иначе, некритичко препуштање прошлости знак је бјекства од садашњости и будућности, те од разумијевања духа прогреса који се мјери присуством хуманума у ономе што се подузима. С обзиром на то скромне су како материјалне тако и духовне конотације између XIV и XX ст., времена инвазије Османлија на Европу и доба атомске револуције. Ако у односу на прво Његош констатира: „Луна и крст, два страшна симбола, њихово је на гробнице царство“, за друго се можемо само питати: Зар могу припадати атомском добу они који се одушевљавају једном од "два страшна симбола"?

Увид у успостављање правог односа према прошлости, садашњости и будућности припада мудрости која не допушта да људи припадањем једној од њих занемаре однос спрема других темпоралних димензија. То утолико прије и више што се прошлост вишеструко намеће људима којима садашњост и будућност измичу. Они су такорећи прошлост коју могу занемарити само онда када траже оно што им она не може пружити, чиме и наговјештавају своје напредовање у изграђивању властите личности. Њихове навике представљају прошлост која тежи понављању и зато се морају њима отимати да би постигли нешто више што би било несхватљиво без откривања могућности па тиме и без инаугурирања будућности. Док је прошлост готова, за садашњост и будућност ваља се изборити ако нећемо да их потискујемо прошлошћу. Зато предајући се навикама нехотице пристајемо на прошлост коју можемо у

одређеним околностима дотјеривати и уљепшавати сходно идеолошким потребама. Слављење прошлости је заправо њено уљепшавање односно лажно представљање садашњости која се на тај начин потијењује, што је егземпларно на самоистицању и самохвали приликом славља косовске битке.

Готово супротно томе било би критичко истраживање прошлости као и њено трезвено оцјењивање што је онемогућено карактером славља. Ни тамо где су окупљања имала знанствену намјеру нису могле да се покажу негативности и промашаји опет због славља. Будући да слављеничка помпа има циљ углавном различит знанственој намјери, то је хуманум ко зна по који пут био игнориран да би било мјеста за ефемерије, а да је за њега било мјеста, сазнали бисмо да су масовна страдања учесника битке на обје стране била изазвана углавном људском глупошћу и егоизмом, заблудама и лудим заносом, укратко, мистификацијом људског живота и историје.

Ђорђе Јањић

СВЕТИ КНЕЗ ЛАЗАР И МОДЕЛИ ХРИШЋАНСКОГ СВЕТИТЕЉСТВА

Да би могао да се прати развој и функција лика Светог кнеза Лазара, како у његовој функцији унутар предања, тако и у његовој улози унутар феномена светитељства код хришћана, посебно светитељства код православних Срба, требало би најпре утврдити: који су облици кодификованог светитељства постојали и постоје данас; који су облици светитељства били актуелни у периоду владавине Светог кнеза Лазара и убрзо после његове смрти; који је облик светитељства којим он функционише у српској православној цркви; како се његова светитељска улога уврежила у колективној свести (легенде, народне песме, топоними) и сл. На крају, вредно би било утврдити, да ли има и ако има каква је разлика између историјског, верског и колективног знања о Светом кнезу Лазару.

Због тога ћемо најпре навести поделу светитељства по *природи* светитеља. Постоје светитељи бестелесни - анђели од којих су два и именована: Свети Михаил и Свети Гаврило. Постоје пак светитељи који су људске природе и они се, у хронолошком смислу, могу поделити на светитеље из Старог завета, светитеље из Новог завета и светитеље после Христовог распињања. Светитељи из Старог завета су *претече* и њихов низ се завршава са Светим Јованом Претечом. Њихова *светост* потиче из два извора: из директног контакта са Богом и из најављивања Христовог доласка. Због тога, у хронолошком смислу, од светитеља први су патријарси тј. *праоци*. Њихова светост проистиче из контакта са Богом (Мојсије) или из очувања свести о Богу у заједници којој су припадали. Оно што посебно обликује праоце јесте њихов лични контакт са Богом. Мојсије је говорио "лицем у лице са Богом", Аврам је говорио са Божјим анђелом, Јаков се борио са Божјим анђелом и постао Израил. Праоци су светитељи од којих, у физичком или духовном смислу потиче народ, и код нас би, у извесној мери, такву улогу могао да игра Свети Сава, чија се улога, посебно у религиозној свести простог становништва, умного-стручила, посебно у периоду ропства под Турцима.

Други слој светитељства потеклог из Старог завета јесте пророчки. Светост пророка је потицала из њиховог светог живота и из обзнањивања Божјих порука народу. Кроз њих је Божја реч стизала до народа, те се, као свети суд у коме се настанјивала Божја реч, и они посвећују. Такође је од великог значаја чињеница да су најављивали долазак Спаситељев, те се сматрају Његовим претечама. Сличност између патријарха (праотаца) и пророка јесте у преношењу Божје поруке. Разлика је у начину преношења те поруке. Патријарси преносе поруку у тачно фиксираним историјским тренуцима (рецимо Мојсије) а пророци то чине перманентно. Патријарси су, такође, владари својих заједница (племена, породице) они управљају народом не само у духовном већ и у социјалном смислу. Пророци су утицајни само на духовном плану док су, у социјалном смислу, често на ивици друштвене лепезе.

У верској традицији, кодификованој у црквеним обредима, Свети кнез Лазар нема сличности са ова два светитељска облика, али у народном предању има. Он прима и преноси Божју поруку народа и, као и Мојсије, доноси одлуку у име читаве заједнице. Посебно је важно, да је та одлука, као и у Мојсијевом случају, одлука колективног опредељења. Та одлука, подигнута у једну метафизичку област, основни је покретач колективног делања кроз историју Срба.

Од новозаветних облика светитељства, од оних облика деловања који настају после Христовог доласка на свет, први је онај који произилази из апостолства. Апостоли, први ученици Христови, јесу први проповедници хришћанства. Они су извориште свих каснијих облика светитељства јер кроз Христову делатност и њихов живот, обликовали су се модели хришћанског облика деловања и судбине.

Основна делатност апостола била је проповедање хришћанства, крштавање неверника и конституисање верских заједница. Из тих њихових основних делатности произилази одређење апостолства у традицији свих хришћанских народа па и код Срба. А из тога одређења поједини каснији светитељи, који су деловали проповедајући веру међу нехришћанима и незнабошцима, добили су назив *равноапостолни* тј. онај који је једнак апостолима. Код нас тај назив носе Света браћа из Солуна, Св. Ђирило и Методије.

У даљем развоју појма светитељства, још у време апостола, појавила се одредница - *мученици*. Мученици као светитељи, обухватају, по свој прилици, највећи број хришћанских светитеља. Чак се може претпоставити да је њихов број био и већи али да су им се култови угасили престајањем традиције на просторима које је хришћанство изгубило после појаве Ислама, као и у пределима где је домаће становништво бивало уништено или расељено, те се на култна места заборавило. Појам *мучеништва* извлачи своје корене директно из Христових страдања као и страдалничке смрти Св. Стефана Прво мученика, који је био каменован од Јевреја због тога што је проповедао хришћанство. У тој групи се налазе светитељи

који су у мукама завршили живот, тј. који су буквално умрли у мукама. Они светитељи који су, рецимо, у боју пострадали за Христову веру, не припадају слоју мученика, иако их традиција, често, међу њих увршћује. Вредело би напоменути да се појам мучеништва рангира, те се неки светитељи означавају као *мученици* а други као *великомученици*.

Требало би овде напоменути да постоје светитељи који као своје одређење („своје презиме”) носе епитет који је потекао из начина на који су се или где су се подвизавали. Тако постоје светитељи *столпници*, *пустињаци* и сл. који својим епитетима откривају ком кругу подвизавања припадају. Овај начин одређивања зачео се рано, тачније, од времена када су хришћани почели да се повлаче из заједница и да, кроз разне облике усамљеног живљења, теже ослобођењу од телесног и продуховљењу.

Следећу групу представљају светитељи који потичу из клира. Међу њима су патријарски, митрополити, епископи, архимандрити, игумани и др. То су светитељи првосвештеници. Поред њих имамо и светитеље свештенике, који се, обично, називају свештеномученици. (Овде треба напоменути да је ретко који светитељ, достигао светитељски статус у свести верника и Црквом кодификован, само по једној основи, тако да се код њихових одређивања стиче и по неколико основа које их чине светим.) Свештеномученици су свештеници светитељи који су пострадали мученичком смрћу сведочећи своју веру. Најсвежији култ у Српској православној цркви свештеника-мученика је култ ђакона Авакума, кога су Турци, због тога што није хтео да пређе на ислам, набили на колац. Истина, постоји тенденција да се оформи култ око свештеника који су пострадали у току последњих ратова, посебно за време другог светског рата. Али, ту култ није везан само за појединце, већ има збирни карактер, тачније, он није везан само за првосвештенике и свештенике већ и за *мученички христољубиви народ*.

Поред свештено-мученика постоји и облик светитељског култа који је установљен око мирских људи (оних који нису били духовна лица) и који се ословљавају као преподобни мученици. Они су постали светитељи због свог мученичког сведочења вере као обични верници. У овом кругу се налази велики број владара. Преподобне мученике, у хронолошком смислу, можемо поделити у три групе. Преподобне мученике од апостолских времена до појаве ислама. Преподобне мученике од појаве ислама до почетка XX века и преподобне мученике пале у XX веку од комуниста и нацифашиста. Јасно је да се ова подела, углавном, односи на простор којим је некада управљала Цариградска патријаршија али ни остале православне Цркве, сем замене имена својих Нерона, могу своје вековно мучеништво да сврстају у оквиру моје хронологије. Овде је важно напоменути да се мучеништво никада у хришћанству није доживљавало као несрећа. Бар не у оквиру живог хришћанства. Мучеништво је ватра искупљења којом се са-

жиже све оно што човек (свети мученик) у току свог живота није успео да очисти. Мучеништво за веру, које је дато мирском хришћанину јесте, у извесном смислу, већа благодат него мучеништво које прима на себе свештеник или анахорет. Оно не долази после свесног избора могућег мучеништва, којем је, већ од самог почетка опредељења, намењен свештеник, калуђер, проповедник. У мучеништву мирјанина се открива његова христоликост која је у њему потенцијално постојала која се кроз мучеништво објавила. Мучеништво за веру замењује у једном трену, сав онај дуги пут којим се разни облици посвећивања Богу одликују. Распет на брду, бачен у арену, набијен на колац или заклан над јамом, у једном трену постаје саображен Христу. Христоликост њихова постаје реалност и више кроз време свог Господа.

Постоје још два облика светитељства - преподобни и праведни. Оба облика су везана за начин светитељевог живота. Њима се открива какав је светитељев живот био у току свог трајања. Овде би било вредно додати један детаљ. У молитвама упућеним неком светитељу, кроз епитете који му се упућују, и који оном који није верник ништа не значе, сем, можда, само једна барокна китњавост, која само отежава проникнуће у срж ствари, у ствари се открива читаво светитељево житије. Сваки епитет, свако поређење са неким ликом из Старог или Новог завета, те поређење са неким другим светитељем, открива одређени сегмент из живота светитеља коме је молитва упућена.

Поред овог, већ наведеног класификовања феномена светитељства, могући су и још неки други облици класификовања који би узели за полазиште неке друге принципе. Но сматрам да је свака подела, као и ова коју смо ми употребили, само доказ немоћи људског духа да савлада и обухвати све разноликости феномена, а посебно таквог као што је *светитељство*. Светитељство је у православној цркви један од најзначајнијих феномена јер се њиме, између осталог, одржава континуитет и кохерентност духовне заједнице хришћана. (У колективној свести народа, посебно кад је у питању српски народ код кога је духовни утицај свештенства, захваљујући османлијској окупацији и католичком унијаћењу, био врло слаб, светитељи су, добијали политеистичке функције). Али, ради утехе да напишемо и то, да нама, за расправу о моделу и функцији Светог кнеза Лазара у колективној свести, нека прецизнија класификација од ове наше и није потребна.

II

Зато ћемо споменути само још неке значајне моменте који се јављају у вези са увођењем светитељског култа и његове функције.

Један од најзначајнијих проблема који су у вези са зачињањем тачније са објављивањем светитељства јесте време објављивања. Култ се, обично, зачне у самом народу, иако има и других примера. Рецимо, култ се зачне на основу виђења неког

значајног духовника, па га тек онда Црква санкционише. Култ се, најчешће, зачиње за чудо излечења. То је, као и све у православној цркви, у вези са подражавањем Христу. Постоје два разлога да је исцељење на првом месту: 1. Христос је, у току овоземаљског живота чинио чуда исцељења; 2. Чудо исцељења је емпиријски најпроверљивије, јер исцељени могу, сами собом да сведоче да се чудо одиста и десило.

Чињење чуда може да се врши на више различитих места: 1. На месту где је светитељ умро или погинуо; 2. На месту где је светитељ сахрањен; 3. На месту где је светитељ некада био сахрањен; 4. Далеко ма од ког места где је он, за време овоземаљског живота био; 5. Далеко ван времена и места где је светитељ за живота био, јављањем појединцу или заједници у сну ил јави; 6. После молитве њему упућене од појединца или заједнице. Овај последњи облик чуда се, обично, појављује као колективно или појединачно спасење од глади, болештина и сл. Појава светитељства, или још неканонизованог светитеља, могла је да означи спасење или најаву зла. Он се појављивао као најављитељ или спаситељ. Светитеља је могао да види или онај који је помоћ молио, или он и они који га окружују, или, што није редак случај, онај који треба да пренесе поруку молитељу или заједници. Српски светитељи, од Свете браће Ћирила и Методија до Светог кнеза Лазара, махом су имала све или већину набројаних облика чињења чуда, тј. најављивање свог светитељства.

Постоји различит период од тренутка светитељеве смрти до његовог јављања, тј. његовог јавног афирмисања као светитеља. Постоје они који се јављају релативно брзо после смрти. Неки одмах после смрти, неки после три, други после седам а неки после девет година. Постоје случајеви да се чудотворно објављивање јави много касније. Дешавају се чуда и на гробовима већ давно заборављених људи, те савременици чуда мора да трагају за именом и животом тог чудотворца. У таквој ситуацији, легенда која се исплете око чудотворних збивања, у многоме замени стварно житије светитељево. Посматрано из старозаветне и новозаветне функције броја седам као броја довршавања, заокружења, зрелости, може се сматрати да је објављивање седме године од смрти у оквиру једног древног сматрања довршења и новог започињања најизворније. Али, баш због тога што проглашење за свеца (беатификација) следи, у већини случајева, после већег броја очитовања светитеља, тачније, он се *развија*, тачно временско лоцирање тренутка објављивања свеца обично није познато. Посебно због тога што понекад, годинама неко јесте у народу у статусу светитељском, иако га Црква, у својим ритуалима таквим не признаје. Православна црква се, скоро по правилу, ослањала на време као један од услова канонизовања неког светитеља. Што се тиче самог Светог кнеза Лазара, он је због своје мученичке смрти (*за веру пострадавши*), а од раније познат по побожности, врло рано прихваћен као светитељ.

Један од најзанимљивијих начина светитељевог јављања, објављивања, јесте његово јављање неком у сну. То обично бива у случају кад се светитељ, објављује дуго година после смрти. Као пример нам може послужити проналажење моштију цара Уроша. Оне су пронађене тако што је један човек, у сну, сазнао да се у једном црквишту налазе мошти цареве. Потом су откопане мошти почеле да чине чуда. Овај случај јављања у сну није никакав изузетак. На сличан начин су откривена многа црквишта. Чудесно јављање Светог цара Уроша потпуно је легитимно у хришћанској традицији. Уосталом, касније ћемо видети, да се кнез Лазар, у народној свести, сам објавио. (У песми „Обретеније главе кнеза Лазара“.)

Сада ћемо додирнути још једно питање важно за проблем светитељства код нас. Ко може бити проглашен за свеца? Овде ћемо набројати само неколико најзначајнијих слојева светитељства. Ту су, као основа, сви они који живе светим животом, тј. они који својим животом подражавају Христу. Они који се труде да речи Господње реализују, у оквиру својих снага, у сопственом живљењу. То могу бити свештена лица као и грађани. Да би неко постао свецем, треба да свој овоземаљски живот саображава свом највишем идеалу (архетипу) Исусу Христу. (Овде не треба никад губити из вида визију о светима коју имамо у *Апокалипси*.) Светитељство можемо поделити у два основна тока: оно које потиче од обичних (грађанских) верника и оно које потиче из круга духовништва. Када су у питању монаси (иако се то може десити и са мирским верником), посебно пустиножители (анакорети), онда се његово угледање на Христа може проширити угледањем на подвижништво неког другог светитеља, чији је начин живота и духовног очишћења он следио. Као што смо већ говорили, посебну групу међу светитељима заузимају они који су за Бога пострадали од неверника. Они такође јесу побожни и праведни али су пали као жртва злотора. То могу бити деца, немоћни људи, или обични верници. Типичан пример је Свети Јован Владимир. Такође могу бити проглашени светим и они који су се одрицали и од најосновнијих телесних потреба, самомучећи се, и тиме исказујући презир према свету а љубав према Богу. У овом кругу се налазе и *сведоци вере*. Они могу бити мученици али не морају. То су они који су ширили веру и они који своје вере нису хтели да се одрекну. Ту припадају и они који су умрли у ропству или затвору ради своје вере. Њима су блиски и они који су пали у борбу за одбрану вере. Овде мислимо на оне који су пали у оружаном борби јер борба за веру, у ширем смислу, подразумева сваки вид сведочења вере.

III

Да бисмо могли да говоримо о Светом кнезу Лазару, најпре смо морали да утврдимо „моделе“ ранијих српских светитеља јер само на тај начин можемо доћи до његовог статуса, како међу њима тако и међу српским светитељима каснијег пе-

риода. Тиме ћемо показати колико је круг српских светитеља везан за основне православне светитељске токове, какав је однос Св. Лазара према њима а самим тим добити основу за утврђивање основних елемената усменог предања о њему, па и о Косовској битци.

Први српски светитељи који су, у исто време и први светитељи свих словенских племена, јесу Света браћа Ћирило и Методије. Улога солунске браће је потпуно историјски верификована. Они су покрестили западне и јужне, још не покрштене, Словене а самим тим су учинили апостолску делатност ширења вере. За разлику од многих других ширитеља вере, хришћанских и других религија, они су веру ширили без примене силе, те су и по томе блиски изборној делатности апостола, како ју је Христос пренео својим ученицима. Њихово ширење вере је било јеванђелско а живот мученички иако је мучеништво произишало више од њихове хришћанске сабраће него од неверника.

(Због тога би добро било да овде споменемо, да ће тај тип мучеништва, прогоњености од хришћанске сабраће, што се више приближавамо модерном добу, бити све присутнији.) Али, пошто нису примили мученички венац од неверника, и пошто је њихово проглашење за свецe било извршено, између осталих и од наследника њихових прогонитеља, епитет *мученици* им није придодат већ се називају *равноапостолним* тј. они који су једнаки са апостолима. Оно што их издваја из круга наших светитеља јесте да су они били ширитељи вере а то, сем њихових ученика Св. Климента и Св. Наума, ниједан наш светитељ није био. Ми имамо бранитеље вере али оне који су ширили веру немамо, сем ако појму „ширење вере” не дамо неко врло широко значење у смислу сведочења вере, тј. кроз давање личног примера њено ширење, или кроз стабилизовање црквених односа или зидање манастира и цркава.

После С. Ћирила и Методија, те њихових ученика, Св. Климента и Св. Наума, хронолошки међу наше изворне светитеље, долази Свети Јован Владимир. Свети Јован Владимир је невина жртва својих ненавидника. Он је био дукљански кнез или дукљански краљ. (Проблем његове стварне титуле овде за нас није од посебног значаја.) Владао је Дукљом од 998. г. до 1016.г. када га је, намамивши га кривоклетством код себе, убио његов зет, цар Јован Владислав у Преспи. У старим српским списима, који, као што знамо, за окосницу имају личности и догађаје везане за *свету владалачку породицу*, Свети Јован Владимир се не спомиње, али можемо бити сигурни да је његов култ трајао у континуитету у току целе српске независности у средњем веку. Центар култа био је везан за манастир Шин Дјон (*Свети Јован*) док га је народно предање везивало за Дебарски крај, у близини Елбасана. Први писани спомен његовог култа имамо у „Барском родослову”, а потом и у „Србљаку”. У њима се он назива: *блажени, блажени мученик, свети, великомученик Јован Владимир Чудотворац*. Развој његовог светитељског значаја огледа се добро у наведеном титу-

лисању које иде узлазном линијом, како се његово прихватање од званичне црквене хијерархије ширило. Очување његовог култа кроз врло дуг временски период, у време сталне нестабилности, продирања ислама, масовног турчења, непостојања официјалних представника заједнице који би га штитили, претставља још један феномен у вези са стварањем и очувањем предања који се тешко може разјаснити. Основно што је у предању везаном за култ Св. Јована Владимира јесте романтична прича о његовој погибији, љубав између њега и жене му Косаре и чуда која су се дешавала у вези са њим и кроз њега. Поред „Барског родослова” постојали су и неки други списи код Срба и Бугара, о којима имамо помена још у XII веку, али који су изгубљени. Култ Светог Јована Владимира, што се тиче Срба је обновљен од стране хилендарских монаха 1802.г. штампањем његове „Службе” у Трсту. Занимљиви су епитети који му се дају у њој: он је великомученик, мироточив, кефалофор (носио је своју одсечену главу), ипак је Светог Јована Крститеља. Ови епитети показују његов светитељски значај који је имао у средини где му је култ био очуван. Пошто је невинно пострадао, примамљен на превару од стране цара Јована Владислава, он је стављен у ранг жртве. Чињеница да је жртва појачана је неколиким важним детаљима: он је, схвативши да му је живот у опасности, побегао испред царевих слугу у цркву, али то њих није спречило да га убију. Из тога произилази да се не ради само о кривоклетству (цар се заклео краљу да му се ништа неће десити), већ и о светогрђу: свето право азила, које је увек било везано за храм, а које потиче још из древне традиције, овде је погажено. То је све давало посебан значај самом Светом Јовану, као светитељу. Поред тога, пошто му је била одсечена глава, он се, по аналогiji повезао са Св. Јованом Крститељем, светитељем који је крстио Исуса у реци Јордану, и чији је статус међу хришћанским светитељима врло висок, јер се налази на граници између старозаветних и новозаветних светитеља, а чином крштавања Господа појављује се као један од саудеоника у откривању Христове божанске природе. Поређењем Св. Јована Владимира са Св. Јованом Крститељем, високо је подизан његов статус међу светитељима. Пошто сматрамо да је традиција о њему била жива и у време настајања и развијања култа о Св. кнезу Лазару, те да је духовна комуникација у то време, иако се Балканско полуострво налазило у политичком хаосу, била врло интензивна тачније, много интензивнија него у потоњим вековима, наводимо култ Св. Јована Владимира који је могао, у извесном смислу, да утиче на развој Лазаревог култа, посебно у оном делу где се кнез појављује као кефалофор. Такође је вредно напоменути да у култу Св. Јована Владимира постоје и елементи *мироточивости* и *чињења чуда*. Његове мошти су биле очуване, а око његовог крста формиран је култ око кога су се окупљали Срби и Арбанаси свих трију вера, што нам такође показује сву дубину традиције, тј. да је његов култ био очуван у континуитету од трагичне смрти до модерних времена.

Други чисто српски владар светитељ јесте Стефан Немања, тј. Св. Симеон Мироточиви. Његов статус међу нашим светитељима проистекао је из два елемента: из чудотворног истицања светог мира из његовог гроба и из труда његових синова Св. Саве и Стевана Првовенчаног. Оно што је сваком од нас остајало у сећању из хагиографије Св. Симеона јесте опис његовог умирања и тренутак када се открива његово посвећење кроз истицање мира из гроба. Због истицања мира из Немањиног гроба, његов култ се и засновао на миротоштву. У молитвама и Служби, њему се обраћа као: *преподобни отац наш Симеон, преподобни отац наш Симеон Нови Српски и преподобни отац наш Симеон Нови Српски Мироточац*. Развој епитета показује и развој култа. Најпре се употребљава појам *пресподобни*, који битно ништа не одређује у самом светитељевом култу. Потом следи епитет *отац наш*, који, да не знамо улогу Стефана Немање у развоју светородне династије Немањића, не бисмо морали посебно да образлажемо јер се употребљава, у обичном обраћању неком светитељу, у значењу *духовни отац*. У Немањином случају је појам отац наш, употребљен у најмање још два значења. У једном је он отац краљева и царева српских, у другом је отац целог Српског народа. У обраћању Св. Симеону се посебно инсистира на појму *српски* који има за циљ да га посебно истакне, а што ће се, касније, чинити и са другим српским свецима. Он носи име Светог Симеона, па му се због тога придодаје имену епитет *нови*, како би се разликовао од оног старијег, али то, у Немањином случају није било довољно већ се придодаје и епитет *српски*. И, на крају, он је *мироточац*. То је особина коју имају само одређени светитељи и која је због тога важна. (Иначе, само мироточење је знак посебне Божје благодати, јер се укида смрад распадања и тај смрад распадања се замењује миомирисом.)

Стеван Првовенчани је светитељ из рода Немањића који је, релативно касно, званично био проглашен за светитеља. На основу очуваних докумената, њега је за свеца прогласио тек патријарх Пајсије (1614-1646) који му је написао и Житије почетком XVII века. Али, још давно пре тога, зна се за његова чудеса, између осталог и за његово чудесно оживљавање. Он се био разболео и потом умро али га је, три сата после смрти, његов брат Свети Сава, оживео, потом га замонашио давши му име Симон, да би Симон, потом, наново умро. Стеван Првовенчани је, најпре, био сахрањен у Студеници потом пренет у Сопотане. Када су Турци освојили Србију, калуђери су његове мошти сахранили да их иновеници не би скрнавили. Али, крајем XVI и почетком XVII века, почела су да се јављају чуда на његовом гробу. Култ који се одржавао на традицији, кроз ова чуда је поново оживео. Од Пајсијевог преузимања моштију па надаље Св. Стеван Првовенчани у колективној свести добија све већи значај посебно због чуда која су се дешавала крај његових моштију или његовом интервенцијом на местима удаљеним од манастира у којима су те мошти пребивале. Иначе, његове мошти су се налазиле у манастирима Студеници и

Жичи и ти су манастири, тј. њихова братства, у каснијим вековима били врло заслужни за неговање и развијање култа овог светитеља. (Изгледа да је култ Светог Стефана Првовенчаног био познат већ у првим деценијама после његове смрти. Тако севастократор Калојован, Бугарин, спомиње свог претка *Светог Стефана краља Српског*.) Иначе, Првовенчани се код нас, после званичног посвећења, ословљава као *преподобни отац наш Симон бивши краљ Првовенчани*. Из овог ословљавања се, за разлику од епитета који се упућују другим нашим светитељима, не откривају све функције које има Свети Стефан Првовенчани у предању и црквеном култу њему посвећеном. (Ради овога би било потребно да се изврши једно широко испитивање народних предања и црквених записа везаних за чуда која су се дешавала у вези свих наших светитеља. То истраживање би било посебно значајно јер би се њиме разрешиле многе дилеме о функцији светитеља у црквеном веровању и у веровању простог народа, као и проблем несвакодневног и свакодневног у збивању чудеса.) Многобројна предања у вези са његовим чудима, те разни ритуали из народних веровања који су везани за њега, показују сав значај овог светитеља у колективној свести код Срба.

Свети Сава је, то треба увек понављати, централни национални светитељ у Срба. Читава структура Српске православне цркве у идеолошком смислу, се изводи из деловања Светог Саве, те би се он, посматрано из аспекта обликовања и стабилизовања хришћанства код Срба кроз православље и аутокефалну Цркву, могао сматрати духовним праоцем народа. (Што се ставља у виши ранг од Св. Симеона Мироточивог, који је праотац владалачке породице.) Да је тако може се лако утврдити на основу испитивања веровања, предања и обреда који постоје у народу поредећи их са улогом коју он има чисто црквеним, богословским размишљањима о православљу виђеном као *српско православље* или *светосавље*. Занимљиво би било истражити проблем односа између Немање и Св. Саве у смислу њихове улоге у народним веровањима и званичном ставу Цркве. Иако су се сви српски владари из рода Немањића позивали и на Св. Саву, они су, ипак, инсистирали на светости свог заједничког претка - Немање. По нашем мишљењу, Св. Сава је имао већи значај у црквеном смислу, као први архиепископ српски, док је Немања, у време владавине Немањића, имао већи значај у државотворном смислу. Иако је династија свој легитимитет заснивала подједнако и на Немањи и на Св. Сави, ипак је Немања ту имао примарну улогу. Пропашћу династије и распадом државе, улога Немањина је почела да опада док је улога Св. Саве почела да расте. То се види и по томе, што је Стефан Косача, подизање свог политичког значаја видео кроз титулу „херцег од Светог Саве”. Такође треба напоменути да је, (и поред породичних разлога) не без посебне основе велики везир Мехмед-паша Соколовић, за првог патријарха обновљене Пећке патријаршије, поставио свог рођака

али и калуђера из Милешева, манастира где су почивале мошти Св. Саве, Максима Соколовића.

Ако је Немања био Растку, каснијем Светом Сави, отац по телу, слободно се може рећи да је Св. Сава њему био отац у духовном смислу. Линија Св. Савиног деловања: 1. Изградња српског манастира у Светој Гори, центру европског православног монаштва, подигла је међународни углед Срба не само као хришћана већ и Србије као државе; 2. Подизање Српске цркве у ранг архиепископије уздигла је цркву у Срба на ниво који она, до тада никада није имала, и са кога више никада неће сићи; 3. Уздизање Српске цркве у ранг архиепископије даће законске и идејне основе читавој будућој делатности Српске православне цркве; 4. Учествовање у крунисању брата Стефана Првовенчаног, круном коју му је послао римски папа, био је својеврстан потез анулирања потенцијалног папског сениората над српским краљевима и задржавање Српске цркве у круг православних цркава. Такође је значајно његово мирење завађене браће, Вукана и Стефана, стални контакт са Стефановим налседницима те посета Јерусалиму тј. ширење контаката а тиме и легитимитета архиепископије преко других васељенских патријаршија. Све ово пак даје основу за посебан статус Св. Саве како у идеологији Српске православне цркве (овде идеологију разликујемо од учења јер учење је везано за научавање и исповедање вере) тако у формирању српске националне па и државотворне свести.

Св. Саву у списима називају: *свети и преподобни отац наш Сава први архиепископ српске земље, свети отац наш Сава први архиепископ и учитељ српски или преподобни отац наш и богоносни наставник архиепископ Сава*. Из ових титулисања можемо одмах открити које су основне особине Св. Саве као светитеља, тј. које су основне црте његове светитељске улоге. Он је *преподобан*, што, као што рекосмо, јесте особина великог броја светитеља, потом *први архиепископ*, а потом *учитељ српски и богоносни наставник*. Очито је да се овде ставља акценат на две његове светитељске функције: он је архиепископ, значи кодификатор црквене независности и, он је богоносни (онај који носи Бога у себи, Богом надахнути) наставник народа. Ова друга функција се, из црквених молитви пренела у народ у нешто измењеном виду, он је постао *божански учитељ*, онај који народ учи разним делатностима, који му открива тајне природе и који му даје разне материјалне дарове. Кнез Лазар ће се, у једном слоју свог светитељства, приближити Светом Сави у смислу очувања вере и државотворном смислу, али, по много чему, он ће бити ближи Немањиним функцијама, како у летописима, тако и у колективном сећању.

По причању архиепископа Данила, иначе наклоњеног краљу Милутину, краљ Драгутин, у монаштву назван Теотикст, био је владар који је у себи сјединио лични аскетизам и ватрену борбу за хришћанство, што се види и из његове борбе против *јеретика*. По личној аскези, он скоро да нема премца међу српским владарима. Он је мучио своје тело - спа-

вао је на камену (у гробу), на трњу, опасивао се појасом од трске по голом телу, облачио ланену кошуљу, а са женом је живео 23 године као брат са сестром, тј. телесно не општећи. Ми данас, поуздано, не знамо на који начин је краљ Драгутин обнашао своје светитељске епитете јер у првом периоду, док су Немањићи још владали, његов култ је био повезиван са култом брата му Милутина. Његове мошти, што је врло интересантно за историју моштију наших светитеља (а и наше сопствене деструкције) биле су сачуване све до XVIII века, када их је породица Знобића из Новог Пазара, иначе православних Срба распарчала и *распротала*.

Титулисање краља Милутина је већ јако разуђено, чему посебно треба захвалити архиепископу Данилу, краљевом пријатељу, човеку који му је много помагао у његовој борби за власт са краљем Драгутином, као и његовом сину краљу Стефану Дечанском да запоседне краљевски престо после напрасне смрти оца му Милутина. У верским списима краља Милутина називају: *благочестиви, христољубиви и светородни* или *свети и благочестиви велики и богоносни*. Он је био велики градитељ и обновитељ сакралних објеката у сопственој краљевини и страним земљама. У Србији је обновио и саградио преко четрдесет цркава (по свему судећи, сем кнеза Милоша, ни један српски владар није толико учинио на плану црквеног градитељства) по Србији, Светој Гори, Цариграду, Јерусалиму и Солуну. Његово лично понашање, које је било контроверзно чак и по његовом житију које му је написао пријатељ архиепископ Данило, изгледа да није одвише сметало његовом светитељском култу. Али, утицај његовог култа је опао због чињенице да му се тело, већ од XVI века не налази у Србији, нити на територији Пећке патријаршије, већ у Софији. Оно што нас, у вези са специфичностима обраћања српским светитељима овде може да занима, јесте да се краљу Милутину даје епитет *светородни*. Овај епитет не одређује само њега већ и чланове Немањића пре и после њега. Светородност постаје њихова породична одредница. Потшто се другим српским владарима до Милутина, колико знам, та титула не даје, онда би се могло сматрати, да је тек кроз списе архиепископа Данила, у српску цркву, а касније и предање, *светородност* успостављена као основна и специфична особина породице Немањића.

Стефан Дечански, следећи у низу српских светитеља-владара, најтрагичнија је личност међу њима. То је Јов српске историје. Јов који није дочекао позитивну Божју интервенцију. Краља Стефана Дечанског је отац ослепео, због тога што се побунио против њега а син га је пак убио приликом своје побуне против оца. Порекло му је, по мајчиној линији, доста проблематично. Она је, по свој прилици припадала домаћем, нижем племству. У сваком случају, очито да није био, са мајчине стране краљевског рода. У житију га називају *свети великомученик међу царевима и великомученик*. Григорије Цамблак га је назвао другим Јовом, поредећи његове муке са

Лововим мукама. Као светитељ се објавио врло брзо после смрти. После треће, седме и девете године од смрти, најавио је трагичне догађаје за свој народ. Од тада, па до данашњег дана, у колективној свести не само православних хришћана већ и католика и муслимана и не само Срба већ и Арбанаса и поарбанашених Срба, задржао је високо место као светитељ исцелитељ и, што је посебно значајно, као светитељ који се јавља са оштрим интервенцијама кад је његов манастир (Дечани) у питању. *Свети краљ*, како га називају црквени списи и под којим именом је познат и у народу, за разлику од других наших светитеља, познат је као исцелитељ. Посебно као исцелитељ слепих и полуслепих. Али, као што већ поменух он је и заштитник против људске обести. Постоје многобројни записи и предања о деловању Светог краља против људи који су нападали, пљачкали или искоришћавали његов манастир. Он је у Метохији, Северној Албанији, Црној Гори и Северозападној Македонији, познат као највећи чудотворац и помоћник свим невољницима. Мало је српских светитеља чија су чудотворна дела остала тако дубоко урезана у колективно сећање различитог становништва као што је Свети Стефан Дечански. Облик његовог светитељског деловања, то треба посебно истаћи, је у области свакодневне човекове егзистенције. У том погледу он се разликује од кнеза Лазара, чије светитељске интервенције треба увек посматрати на нивоу заједнице.

Свети цар Урош је светац чија судбина, колико је можемо рестаурисати на основу оскудних података, по много чему

перспективи и Светом Јовану Владимиру, са којим га везује трагична смрт изазвана од кривоклетника и ненавидника.

Као што можемо видети из овог кратког прегледа српских светитеља, махом владара, до Св. кнеза Лазара, њихове функције унутар Цркве, као и шире, унутар колективног знања, биле су, скоро по правилу, већ за рана кодификоване, да би се касније, кроз народно предање, које се слободно развијало слабљењем идејног утицаја цркве и историјске фактографије, модификовале како у вези са дневним потребама верника тако и у вези са ретардирањем монотеистичке свести у корист магијско тотемистичких веровања и обреда.

У оквиру овог прегледа српских светитеља, скоро као по некој нужности, изнедрио се из битке на Косову, лик трагичног кнеза Лазара. Његов култ се врло брзо развио захваљујући, с једне стране, потреби његових наследника да себи обезбеде *светородност*, која је, изгледа, у свести заједнице била повезана са функцијом владара, и да се на тај начин изравнају са Немањићима, које су, иначе својатали као претке, а с друге стране самом ставу црквене јерархије, која је у њему видела трагично преминулог бранича вере. Духовна (црквена) потреба да се кнез Лазар прогласи са свеца, најснажније се очитавала у његовом манастиру Раваници, чије је братство, очувавши се у континуитету све до 1689/1690. године много радило на развијању и очувању кнежевог светитељског култа. Прелазак братства у Аустрију, формирање новог манастира око моштију кнежевих, не само да је очувало кнежев култ већ га је и развио проширивши га у пределе где се маса српског становништва настанила.

Овде бих хтео на тренутак да се вратим, на проблем *светородности*, који има велики значај за развој наше државотворне и монархијске мисли у средњем веку. За разлику од осталих владалачких породица на Балкану и уопште у православним државама, Немањићи су своја владалачка права изводили, не само из права наследства стечена кроз Немању и његове претке, већ из читавог низа светитеља-предака, чија се светост свакодневно доказивала кроз чуда која су се збивала крај њихових моштију, гробова или у храмовима-задужбинама. Дешавања чуда (као што се сећамо, Св. Стефан Дечански је у року од првих десетак година после смрти, три пута најавио трагичне догађаје) потврђивало је да не само да владари имају право на престо као наследници владара предака, већ и да су под заштитом тих истих владара који су сада уздигнути на степен светитељства. Треба овде споменути, да сем светитеља о којима сам овде говорио, из породице Немањића постоји још неколико њих за чије култове знамо али који се данас не упражњавају. Светородност је постало не само традиција унутар владајуће породице Немањића, већ је прерасло у одређеницу божанског верификовања владарског идентитета.

Из таквог значаја *светости* за конституисање владалачке куће потекао је, између осталог, и први импулс да се кнез Лазар прогласи за свеца. Његово посвећивање, које је имало основу

у трагичној смрти у битци која је била одбрана хришћанства и државне независности, доказивало је легитимитет нове династије и обезбеђивало њена легитимна права на престо. У исто време, тиме се Лазаревићи издвајају од осталих обласних господара и настављају на светородну династију Немањића. Значи, они су чувари и наследници српског народа и српске државности.

Посвећивање кнеза Лазара је имало неколико основа.

1. Кнез Лазар је владар који је, у току своје владавине био несумњиво религиозан, наклоњен Цркви, што се може врло лако утврдити на основу јавног очитовања бриге за њу: даривао је манастире, помагао цркве а сазидао је и сам манастир обдаривши га великим властелинством што се може видети из *Раваничке повеље* даровнице. Властелинство манастира Раванице је имало 146 села, 2 засеока и три цркве-метоха. Иначе се његови поседи простиру по читавој Лазаревој држави: на Западној, Јужној и Великој Морави, Браничеву, Пеку, Звижду, Мачви и Битви. Кнез Лазар у *Даровници* посебно инсистира на чињеници, да све земље које су укључене у Раваничко властелинство јесу његове. Да ништа није отето већ је купљено, наслеђено или заменом добијено. Тиме се, између осталог, доказује легитимитет власништва манастирског али и моралности, тј. подвргавања законитости и самог кнеза-ктитора.

2. Кнез Лазар је био у врло блиским везама са црквеним великодостојницима. Активно је учествовао у помирењу између Цариградске и Пећке патријаршије. Истина, врло брзо, јачајући своју моћ међу обласним господарима и подвлашћујући их, он је решио да ојача своје позиције и у самој Пећкој патријаршији. Зато је патријарх Јефрем, исихаста, близак цариградском патријарху (то што није био Србин, што се обично спомиње као могуће објашњење његовог силаска са патријаршијског трона, у то време није имало неког посебног значаја) одступио са патријаршијског трона а на његово место је дошао нови патријарх. Близак пријатељ кнежев. Кнез је почео да јача црквену организацију, што се види и на основу његових интервенција у Браничеву, које је дотле потпадало под Цариградску патријаршију, а које је он *de facto* присајединио Пећкој патријаршији својим интервенцијама у пословима чисто духовне природе. Његово залагање за Српску православну цркву, као и залагање његових наследника, давало је основу да буде третиран као владар светог живота, те да буде проглашен и за свеца.

3. Србија се у време кнеза Лазара налазила на почетку верског рата. Већ вековима, ако не сматрамо сукобе са Мађарима (који су се претстављали као бранитељи католичанства) као неку врсту верског рата, они су ратовали са једноверницима. Рат који је стално тињао са Мађарима, као и борбе са тзв. „богумилима”, били су ратови унутар хришћанства, тј. ратови са јеретицима, рат између ортодоксних (православних) и хетеродоксних. Тек је сукоб са Турцима, муслиманима, био рат са нехришћанима, неверницима. Затим се кнез Лазар, као

свесни борац против Турака, подиже у ранг бранитеља вере. Тиме је његов статус међу дотадашњим српским владарима подигнут, тј. добио је специфичан карактер. Он је стављен у исти ред вредновања као и борци за веру из првих векова хришћанства. Бранитељ вере који је читав народ покренуо у борбу, Лазар је самом том чињеницом заслуживао посвећење. Колико знам, од српских владара пре кнеза Лазара, само је краљ Драгутин, бар делимично, могао да буде третиран у истом нивоу вредности јер је на својим поседима Северној Србији, Мачви, Источној Босни, деловао против неких јеретика. Ко су били ти јеретици, данас се поуздано не зна. А православна црква те ратове, очито није сматрала неким посебним плусом.

4. Кнез Лазар је, бранећи хришћанство, погинуо. Самим тим он је борац за веру. Пошто је био посечен после заробљавања, подигнут је у ранг жртве, мученика, што је, пре њега, од српских владара био једино Св. Јован Владимир. На тој тачци ће се његов светитељски лик одвојити од ликова осталих наших светитеља до Косовске битке. Али и Св. Јован Владимир је, као мученик, нешто сасвим друго. Он је убијен од непријатеља али непријатељ је само кривоклетник. Светац је мученик, жртва, али само жртвено јагње, благочестиви агнец, кога је, сотоном запоседнути кривоклетник, убио. Ни један српски светитељ до кнеза Лазара није био стављен у позицију, тако радикалну да бира између живота и смрти, али не за себе, већ за читаву војску. Други су бирали живот у свету или живот у манастиру, он је бирао будућност свог народа.

Као што видимо, кнез Лазар је имао бар четири основна разлога на основу којих је могао да буде проглашен за свеца. Сви ти разлози су, како из верских тако и из државних потреба врло значајни. Тако да његово проглашење за светитеља представља немањићку традицију, као и примордијалнију традицију древног хришћанства. У молитвама, житијима и Службама, кнезу Лазару се обраћају читавим низом епитета, који, по обичају, означавају поједине његове функције у колективној народној свести али и црквеном предању. Он се назива: *свети и новомученик, блажени и свуда спомињани кнез Лазар; свети и блажени кнез Лазар; свети и блажени великомученик који је међу царевима; свети великомученик; преблажени; праведник, угодник, мудар.* Он је *Нови Лазар* али и *Нови Давид* који се супроставио агаренском Голијату. У „Пролошком житију” се вели да је превео многе мученике (ратнике) у Горњи Јерусалим. Такође се пореди са Св. Илијом. Сиволика Св. Илије је овде вишесмислена. Он је, с једне стране, чувар вере у Господа у Јеврејском народу, с друге стране, он је код нас, преузевши улогу оног који влада громом, достигао висок ранг у народном веровању јер се преобликовао у најзнаменитијег ђаволовог непријатеља. Но, писац који је поредио кнеза Лазара са Св. Илијом, није имао на уму ове две његове особине, већ једну која је функционализована на актуелно српко стање, стање ропства. Када се Св. Илија по Библији, вазнео на небо, он је свом ученику оставио сопствени огртач, предајући му, на

тај начин, свој светитељски легитимитет и своју моћ. Св. кнез Лазар, погинувши за веру оставио нам је своје неиструлено тело, те као што се Јелисије заклањао плаштом Илијиним, тако се и Српски народ, пред разним недаћама, заклања светим моштима Лазаревим. (Овде нећу ићи у дубљу анализу симболике и поетичности ове слике.)

Оно што се може приметити у свим молитвеним обраћањима Св. кнезу, јесте епитет *мученик*. То је одредница која ће га карактерисати од самог почетка његовог култа (који већ можемо фиксирати на 1390/1391.г.) до дана данашњег. Мучеништво се његово очитује у трагичној погибији у борби са неверницима. Но, пошто он није пао у самој битци, тј. са оружјем у руци а од ратника са којима се сукобио, већ је пострадао после одлуке султана Мурата, да буде погубљен испред султановог шатора, тј. на очиглед умирућем султану који је смрћу противника хтео да прибави себи легитимитет победника, православна црква му је дала статус мученика за веру. У трагичности умирања је успостављен паралелизам између кнеза и султана. И Мурат I је пали ратник за веру. Истина, њега је убио зли непријатељ подмукло, тј. на превару. По турској интерпретацији, а и по народном предању, Мурат је наредио да се Лазар убије по праву победника. Ничег ту нема неморалног. Напротив, све је, и по турској и по српској интерпретацији, мајестетично. И ту почиње разликовање. Парадоксално али је тако. Док српско предање зна да је Мурат био жив све док нису убијени кнез Лазар и Милош Обилић, дотле турско предање прича да је султан умро, по свој прилици одмах чим је рањен. Читава драмска слика пресуђивања побеђеном кнезу и његовом вазалу, те Милошева молба да почива крај ногу свог господара, код турског хроничара се изгубила. Видећемо да хроничар осећа стид што је султан погинуо усред своје ордије окружен верним ратницима. Због тога и инсистира на сулатновој жељи да у току битке погине као бранитељ вере борећи се против каура. Истина, хроничар не може да га представи као ратника који са оружјем у руци, у равноправној борби са храбрим непријатељима вере гине, као што то жели прави Алахов ратник, јер се добро знало да је био убијен. Да би, бар донекле, његову смрт учинио племенитијом, он ће је представити као последицу султанове племенитости и непријатељеве подмуклости. Хроничар Неури ће смрт султанову описати овако: „Мученичка смрт хидавендигјара Гази Мурат кана - Свевишњи нек се смиљује души његовој! Када је војска неверника потучена и мноштво њих било предато мачу, и кад су за онима који су могли да се спасу и дали се у бекство, правоверни похитали да их поубијају, Мурат Гази кан је чезнуо да на бојном пољу умре смрћу мученика. И кад су неверници коначно били побеђени, он још није никаквог знака ни трага од мученичке смрти; чудио се томе и док је с неколицином својих слуга обилазио гомиле убијених, нашао се међу овима један неверник по имену Милош Кобиловић, срчан и дрзак проклетник. Он се у Лазаревом присуству заве-

товао: „Ја ћу отићи сутра у Косово, и заклаћу турског цар - Мурата ...”. При себи је имао скривен ханџар. Идући за својом намером, он се приближио правовернима и ови су га ранили, укаљан крвљу, он се сакрио међу лешеве. Кад је Мурат Гази кан дошао до овог неверника, он се подигао и, падајући и опет се дижући, пошао према Хункијару. Чауши хтедоше да га спрече, али Мурат Гази пусти га да се по сопственој жељи приближи, рекавши: „Изгледа да има неку молбу, пустите га да приђе!” А онај проклетник је у рукама имао скривен ханџар; пође као да пољуби узенгију Хункијара, потеже ханџар и удари га. „Кад дође суђен час поглед се замрачи”. Крај му је био унапред одређен и сад је наступио, истога часа хума његове душе излете у царство сенки и у најсавршенији рај; био је савршен јунак вере, а сад је постао њен истински мученик. Оног неверника исекли су у комаде, брзо је донесен један шатор да би у њега сместили султана, његовог сина Бајазита су привели барјаку, а млађем Јакубу челебији, рекли су: „Дођи, зове те отац!”, а кад је ушао у шатор, удавили су га. Случајно, заробљен је и кнез Лазар са сином му; довукли су их у и обојицу убили.” Ако је превод Нецријевог записа тачан онда се врло лако може видети, где се српско предање поклапа са турским а где се разликује. Сем грешке у спомињању смрти сина кнеза Лазара, оба предања, сем ситних детаља се слажу. Само ти ситни детаљи јако много значе за карактеризацију оба владара.

Мученичка смрт Св. кнеза Лазара је потпуно неокрњена у предању, као што је формирана и у црквеним списима. Он се бори, потом бива заробљен, одведен код смртно рањеног султана, тамо открива да је његов клеветник Милош искрен хришћански борац, и потом бива погубљен. Његова мученичка смрт, на основу хришћанског интерпретирања смрти као преласка из лошег у бољи живот, у царство небеско, нема негативан призвук. Напротив, смрт у директној борби са непријатељем, једним делом би смањила кохерентност култа. Он би био сужен само око погибије борца (ратника) за Христову веру, кнез би био само сведок вере, што иначе, сваки верник јесте док је његов светитељски култ проширен и на мучеништво (мученички је завршио живот пошто је посечен од целата) чиме је добио једну посебну црту. Својом мученичком смрћу он постаје онај који је сопственим животом сведочио истинитост своје вере. Нигде се тако јасно не може видети разлика између Христових и Мухамедових верника него у чину *сведочења вере*. Христ свом вернику заповеда трпељивост (нека пођу у проповедање без ичега, са штапом путничким у руци а сведочење нека буду речи Господње и живот проповедников), пристајање на губитак, јер само кроз губитак, а губитак тела, тј. овоземаљски живот је највиши губитак, он може доћи до врхунског добитка, живота вечног. Мухамедов верник је активистички верник. И он треба да проповеда, и он собом треба да сведочи истинитост вере али, највиши облик сведочења јесте сведочење у земљи рата. Верник је ратник за веру и нема

узвишенијег сведочења вере но погинути у борби за њу али,

Друга слика, поређење са васкрслим Лазарем, мистична је слика у којој се мошти кнеза мученика поистовећују са оживљеним телом јеванђелског Св. Лазара. Кнегиња Милица (монахиња Јевгенија) призиваће свог мртвог мужа да јој дође како би јој помогао у борби против многобројних непријатеља, што ће га такође приказати као васкрслог Лазара. Обраћање кнегиње Милице Лазару је врло занимљиво: „Дођи, освети ме крвљу својом. Приђи, падању моме потпоро. Сабери ми чеда расточена, која завишћу врази од мене отргнуше. Сабери их у ограду моју, паси чеда моја, да не једе вук од стада мога, да не растера их завишћу својом, као пре, када не би с њима. Да не задрема око твоје. Да не ослабе ноге твоје. Паси ми стадо, које ти уручих. Прогнај од њих безаконе варваре. Да не престанеш да се бориш с њима за мене и стадо моје. Радуј се, моје око које никада не спава, о Лазаре. И опет на прво да узиђем. Лазар који сијањем све звезде надсијава, Лазар туђинима присвојење, проповедник Тројице, заробљеним ослободитељ, Лазар, цркви непоколебљиви стуб, болеснима лекар, нагима одећа, Лазар, иноцима војвода крепак на злодухе и спаситељ. Радуј се, о Лазаре, апостолску ти припевам, и опет ти кажем: радуј се. Радуј се, крине који нам је од трња засијао, војницима оружје непобедимо. Радуј се, пустињацима наставниче. Радуј се. Лазаре, оним који плове крманоше и тихо пристаниште. Радује се. озлобљеним осветниче и лажљивцима обличитељу. Радуј се, плачним утешитељу, и сиротим хранитељу, и нагим одеће. Радуј се, крепких благолепије, и удовицама хранитељу. Благословен заиста јеси, о Лазаре, благослови мене, који тебе благосиљам. Нема похвале, којој ниси достојан. Но ум изнемогава...” (Ја се овде нећу посебно задржавати на овој молитви већ ћу само указати на једну занимљиву чињеницу: у Миличином обраћању светитељу провлаче се многи епитети, који се, иначе, упућују самом Богу. Рецимо, *око које не спава*, истоветно је Божјем свевидећем оку.)

У већ спомињаном „Пролошком житију” Лазар је поистовећен са божанским водичем који је многобројне мученике превео у Небески Јерусалим. Ова слика је врло значајна за развој Косовског предања. Лазар је праотац народа, онај који је, што видимо из народне песме, успоставио савез између Бога и Срба, одредивши се за *царство небеско*. То одређивање потиче из већ споменуте поетксе слике из „Пролошког житија”. Достизање *небеског царства* јесте достизање Небеског Јерусалима. Изгинули ратници су, на основу Лазаревог одређења аутоматским после битке, прешли у царство небеско али се и посветили. Занимљиво је да Српска православна црква, колико знам, није успоставила колективни култ косовским ратницима, иако на основу читавог корпуса предања, као судеоници и остваритељи одлуке Св. кнеза јесу и судеоници у његовом светитељству. Њихово жртвовање за веру даје им све елементе мучеништва и светитељства.

Приводећи крају ово поређење Св. кнеза Лазара са осталим српским светитељима до 1389. г. можемо извући одређене зак-

ључке. Кнез Лазар има сличности са неколико од њих, а највише са Немањом и Св. Савом. Немања је праотац владајуће породице, па одатле, у извесном смислу, и праотац читавог народа. Истина, развојем култа Светог Саве, култ Св. Симеона је био унеколико потиснут пошто је дошло до прећутне замене очинства, као што сам приметио, између оца и сина. Син је замонашио, одуховио оца, постао му духовни отац, што је самим тим потисло култ светог праоца у корист Св. Саве. Св. Сава је постао заступник Срба код Бога.

Кнез Лазар ће имати особине и Св. Симеона и Св. Саве. Он је родитељ владара - сина Стефана, унука Ђурђа Бранковића те Ђурђевић потوماка. Определеђујући се за небеско царство, тј. определеђујући се за мученичку смрт и живот вечни у своје име и у име своје војске тј. народа, он постаје представник народа код Бога. Постаје српски Мојсије, водитељ свог народа у духовно царство. Он је преговарач и уговорозакључилац. Он је и заштитник, исто као и Св. Сава, али са том разликом што је он заштитник државе, легитимитета. У томе се одваја од осталих српских светитеља. Његова је улога да штити не само Српски народ већ Српску државу. А српска држава је духовна заједница. Он штити народ од окупатора. Другим светитељима се молитељи обично обраћају молитвом да им разреши неки индивидуални проблем, сем у колективним кризним ситуацијама. Светом кнезу се верници, по правили обраћају баш у колективним кризним ситуацијама. Чак и кад му се неко обраћа као индивидуалном заштитнику он не заборавља Лазареву функцију заштитника српске државе.

Из овога пак следи да је кнез Лазар у колективној свести у истом рангу као и Св. Сава, иако је овај други у народном предању и обредима много присутнији. Но и ово потврђује већ изнету тезу о функцији кнеза Лазара као чувара легитемитета.

И на крају треба рећи да је Св. кнез Лазар, са својим култом прекретница у развоју светитељских култова код Срба. После њега, губљењем државне територије, појављује се нови „тип“ светитеља. *То је светитељ мученик који је пао као жртва неверника.* Читав низ светитеља - мученика потећи ће после њега. Тако можемо сматрати да је он, с једне стране, утока српских владара светитеља до Косовске битке, а с друге стране, извор за низ светитеља-мученика, који су изгубили животе од Турака у следећим вековима. Зато га можемо сматрати не само ценатралним ликом Косовског предања, већ и преломним српским светитељем чији култ сабира основне елементе култова наших светитеља.